

Herremand og bonde i Vestslesvig i 1660^{erne} og 1670^{erne}. Et Bidrag til det ældste Schackenborgs historie.¹⁾

Af Peter Kr. Iversen.

Møgeltønderhus Schackenborg. S. 58. Hovedgårdstaksten. S. 62. Slotmarken. S. 69. Bønderne. S. 73. Hans Schacks proces med Østerbybønderne om græsningsretten i Lindskov. S. 82. Fæstesagen ved Aaen. S. 86. Anders Nissen sagen. Møgeltønder birks bønder foranstalter bondetog til København 1672. S. 90. Slutning. S. 104. Kontrakten 11/3 1661. S. 106.

Møgeltønderhus — Schackenborg.

Da det i foråret 1657 påny trak op til krig mellem Danmark og Sverige, henvendte det danske rigsråd sig til Hans Schack, der ude i Europa var kendt som en dygtig soldat og officer, og anmodede ham om at træde ind i den danske hær som general. Hans Schack stillede store fordringer, men regeringen havde brug for en førstekraft og gik ind på de krav, han stillede. Til en begyndelse fastsattes hans årlige løn til 6000 rdlr., og senere, da han var udnævnt til generaløjtnant, fik han 25/5 1658 Riberhus len uden afgift. 31/1 1661 fik han lenet overdraget på livstid, og hans enke skulde ifølge forleningsbrevet nyde 3000 rdlr. i årlig pension. Hun skulde derfor have Møgeltønderhus, men da dette kun blev anslået til en årlig indtægt af 1200 rdlr., skulde der lægges så meget til af Riberhus len, at hun kunde nyde de fulde 3000 rdlr. Af synderlig gunst måtte også feltherrens søn for sin livstid nyde indtægterne af godset.

Kort derefter køber imidlertid Hans Schack Møgeltønderhus af kongen. Ifølge skøder af 5/9 1661 og 1/11 1661 blev Hans Schack ejer af:

¹⁾ Til studier vedrørende vestslesvigske landbrugsforhold i 17. og 18. årh. har jeg modtaget understøttelse fra den grevelige Hielmstjerne-Rosencroneske stiftelse, hvorfor jeg bringer den min ærbødige tak.

1) Møgeltønder Iadegård	78	td. hartk.
2) Møgeltønderhuses bygning	2½	» »
3) » bøndergods	1547½	» »
Tilsammen 1625 td. hartk. beregnet til	89570	rdlr.
4) Birkeret til Møgeltønder, Lustrup og Ballum birker	3000	»
5) jus patronatus med kirkens andel af korn- og kvægtienden af Møgeltønder, Daler, Ballum, Rømø, Vesterland - Før og Amrum sogne; dertil kirkernes årlige indkomster af jord og enge eller herlighed, samt kronens andel af Ballum sogns korn- og kvægtiende	3500	»
Den samlede købesum	96070	rdlr. ²⁾

Godset var meget spredt beliggende, og det måtte derfor blive én af Hans Schacks hovedopgaver at få det arronderet. Det sker dels ved køb og dels ved mageskifte. Ved køb overtages gårde på tilsammen 14 td. hartkorn, beliggende i Højer og Lou-rup. 3/3 1663 mageskiftede han ca. 275 td. hartk. gods i Lustrup birk med gods under Ribe domkapitel og Ribe hospital, beliggende i Møgeltønder, Højer, Emmerlev, Hjørpsted, Ballum, Skast, Brede, Døstrup, Skærbæk, Brøns og Roager Sogne.³⁾

Bortset fra et mindre køb i 1665 og et mageskifte over gods i Møgeltønder sogn i 1669 mellem Hans Schack og Bertram Pog-wisch i Tønder var godsets substans uforandret indtil 1671, da feltherren på grund af sine fortjenester den 25. maj ophøjedes i grevestanden. Det måtte nu være Hans Schacks opgave at faa godset udvidet, så at det kunde opfylde de betingelser, der stilledes, for at få det oprettet til grevskab. Feltherren kan overfor Christian 5. fremlægge fordringer på 30.000 rdlr., og for denne sum ønsker han vederlag i jordegods fra Ribe domkapitel og Ribe hospital m. m. Ved skøde af 4/11 1673 får Hans Schack da af kronen overdraget 432 td., 1 alb. hartk. bøndergods, beliggende i Højer, Lø og Hviding herreder. Dertil får han jus patronatus til Emmerlev kirke med kirkens andel af tien derne af Emmerlev sogn.⁴⁾

²⁾ Kronens Skøder II, 102 ff., 110.

³⁾ S. G. (Schackemborg Godsarkiv) jordebog 1663: Kronens Skøder, II, 143 f.

⁴⁾ Kronens Skøder II, 404 f.

Efter disse forskellige køb og mageskifter består godset da af:

	1674					1663				
	td.	skp.	fdk.	alb.	p.	<i>Anført til Sammenlign.</i>				
	td.	skp.	fdk.	alb.	p.	td.	skp.	fdk.	alb.	p.
Hovedgårdstakst	213	1	1		$\frac{8}{11}$	181	4	3	1	$\frac{1}{11}$
ved særlig kgl. koncens endv. hovedgårdstakst	40	3	3	1						
Brinkgård	108	7	1		$\frac{8}{11}$	93	5	1		$\frac{8}{11}$
Møgeltønder sogn	279			2		335	5	3	1	
Daler »	199	2		2		201	4	1		$\frac{4}{11}$
Abild »	17	4				17	4			
Højer »	33					33				
Emmerlev »	241	5	2	2	2	14	5			
Hjerpsted »		2				2	2			
Skast »	28	1	2			28	1	2		
Brede »	13	3				13	3			
Mjølken »	119	1				32	7	1	1	
Dæstrup »	84	4	1	1		27	4	2	2	
Randerup »	8					8				
Skærbæk »	85	5				—				
Brøns »	10	4				6				
Rejsby »	15					—				
Hviding »	40	1		1		—				
Roager »	2	1	1	1		2	1	1	1	
Spandet »	6	6				6				
Højrup »	10	6	3	2		10	6	3	2	
Vodder »	6	4	1	1		6	4	1	1	
Toftlund »	4	6	1	1		4	6	1	1	
Søem »	19		3	1		—				
Vor Frue »	4	6				—				
Vesterland-Før og Amrum ..	80					80				
Ballum sogn	354	5	2			376	7	2		
Remø og List	70									
Føle sogn						3	2			
Gram sogn						7				
	2097	3	2		$\frac{3}{11}$	1656	3	0	1	$\frac{2}{11}$
Hertil endv. kongetienden i Ballum	72									
i Emmerlev	33									
	2202	3	2		$\frac{3}{11}$					5)

⁵⁾ S. G. jordebøger.

Som det vil ses, udgjorde godsets hartkorn ikke de 2500 td., som var én af betingelserne for, at det kunde blive ophøjet til grevskab. Alligevel blev godset betragtet som grevskab, og i dokumenter fra den tid nævnes Hans Schack som greve til Schackenborg.⁶⁾ Feltherren har også arbejdet på at få erektionen gennemført, men han, der allerede fra begyndelsen af 60'erne ofte havde været syg, blev forinden indhentet af døden 27/2 1676. Efter hans død henvendte sønnen Otto Diderik Schack, der siden 1674 var stiftsbefalingsmand i Ribe stift og amtmand i Ribe amt, sig til Christian 5. og anmodede om, at godset måtte blive erigeret til et grevskab til trods for de manglende ca. 300 td. hartk. Begæringen bevilligedes, og grevskabet oprettedes ved erektionsbrevet af 23/6 1676⁷⁾. I følge dette blev Møgeltønder med dets underliggende sædegårds- og bøndergods oprettet til grevskab »... under det naffn aff Schackenborg, som det herefter stedse hafue og beholde schall ...«. Endvidere havde grevskabets besiddere ret til de kongelige tiender i Ballum og Emmerlev sogne (henholdsvis 72 og 33 td. hartk.). I erektionsbrevet opregnes fremdeles birkehøjhederne af Møgeltønder, Ballum, Lustrup og Vesterland—Før birker, samt jura patronatus til Møgeltønder, Daler, Emmerlev, Ballum, Rømø, Vesterland-Før og Amrum birker.

Særskilt nævnes retten til at drive østersfangst i Vesterhavet, så langt grevskabets forstrande strakte sig.

Grevskabet skal til enhver Tid nyde alle de friheder, herligheder og benådnings, som andre grevskaber benådes med, og til synligt vidnesbyrd om, at Schackenborg er oprettet til et grevskab, får det et særligt våben, nemlig et med grevekronen forsynet skjold, hvori et rødt felt, der viser en dobbelt hvid lillie. Grevskabet forlenes til Otto Diderik Schack og hans »... rette egne descendenter aff mand og quinde kiøn ...«. Som et kuriosum kan anføres, at der ved hvert tronskifte og naar en ny lens-

⁶⁾ S. G. bl. a. Møgeltønder Tingbog 9. sept. 1674.

⁷⁾ Erektionsbrevet er gengivet i uddrag i Bobé, Graae og West: Danske Len. Kbhvn. 1916, I. 3. S. G. Jordebøger (kopi).

besidder tiltrådte, skulde afleveres en god ridehest i den kongelige stald.⁸⁾)

Hovedgårdstaksten.

Da Hans Schack overtog Møgeltønderhus, var han ikke nybegynder indenfor godsadministration. I tiden 1651—54 havde han virket som lauenburgsk godsejer, og han var her optraadt med den samme kraft og energi, der kendetegner hans øvrige virke. Der lyder da også bitre klager fra hans lauenburgske undersåtter. På Collow klager bønderne saledes over 1) besværlige pålæg og udvidelser af hoveriet, 2) forbud mod benyttelse af underskoven, 3) mageskiften med agre, 4) uforsvarlig behandling og prygl, 5) ingen bespisning ved hovarbejdet og over, at generalmajoren vil behandle dem paa holstensk vis.⁹⁾)

De retningslinjer, Hans Schack havde anlagt ved driften af sit lauenborgske gods, bliver også fulgt på Møgeltønderhus. Her vilde det dog være med urette, om bønderne klagede over, at de blev behandlet på »holstensk vis«. Det gjorde de da heller ikke, selv om de i øvrigt havde klager nok at fremføre.

For Hans Schack var hovedsagen, at godsdriften var rentabel og gav et klækkeligt overskud. Indtægterne af godset var for ham at betragte som lønnen for de tjenester, han havde ydet kongen som soldat og officer, og uden smalige hensyn til, om han muligvis kom til at træde bøndernes ret for nær, gør han sig sit gods så nyttigt, som han kan. En vending, der bestandig går igen i akterne fra de processer, han kom til at føre mod bønderne. Blødsødenhed var et ham ubekendt begreb, og nar han dog på en måde blev foregangsmand inden for godsdriften ved at fritage bønderne for avlingshoveriet og ved at udleje hovedgårdsmarken til dem, skyldes dette ikke medlidenhed overfor bøndernes kår, som i øvrigt langt fra var så slette, som

⁸⁾ Efter hvad godsinspektør Davidsen oplyser, bestod denne lenspligt også i den tid, grevskabet hørte til Tyskland. Siden 1813 betaltes dog en pengesum i stedet for hesten, og nu efter genforeningen er denne lenspligt ved lensafløsningen fuldstændig blevet ophævet.

⁹⁾ Caroline Andersen: Grams Historie, pag. 67 f.

hovedparten af det 19. arhundredes landbrugshistorikere har skildret dem — og da i hvert fald ikke i de vestslesvigske egne —, men langt snarere en kølig vurdering af, at han ved disse reformer har ment at tjene sin egen pengepung bedst.

Da Hans Schack i 1661 får tilskødet Møgeltønderhus, er der nok at tage fat på for en initiativrig mand. Da han selv opholder sig det meste af tiden i København, må han lade sin befuldmægtigede — indtil 1668 Jørgen Mansfeldt og derefter Nicolaus Tych — lede det daglige arbejde, men det er feltherren selv, der angiver retningslinjerne og træffer alle vigtige beslutninger. Navnlige fra begyndelsen af 1670'erne er der bevaret en del breve, der viser, hvorledes han har grebet ind i administrationen af sit gods.¹⁰⁾

Den første og vigtigste opgave, der tages fat på, er geuoplygningen af slottet og ladebygningerne, der ifølge en synsforretning af 24/2 1661¹¹⁾ i krigens tid har været udsat for en overordentlig ublid behandling. Det fremgår af synsforretningen, at det store og grundmurede hus i borggården (17 fag), altså hele hovedbygningen, blev brugt til tærskelade og kornlade, at der hverken var vinduer eller indværk, og at tre fag af taget var uden tagsten. Det firkantede tårn, der var på tre stokværk, havde man brugt til kornlade og kornmagasin, og også det havde fået en slem medfart, idet dets overdel var faldet ned, og det havde hverken bjælker, døre eller vinduer. Med avlsbygningerne så det ikke stort bedre ud. Kun 40 fag kreaturstald var nogenlunde ved magt, medens alle de øvrige bygninger, sasom porthus, hestestald og 9 fag kreaturstald var i samme elendige tilstand som slottet.

Man tager først fat på reparation og ombygning af hovedbygningen, og det var ikke småsummer, der blev repareret og ombygget for. Alene 1662 var udgifterne til byggearbejderne på slottet 3393 rdlr. 29 sk. d. v. s. omtrent det samme, som 200 stude

¹⁰⁾ Møgeltønder Kogsarkiv (M. K.), der findes i Landsarkivet i Aabenraa, og S. G.

¹¹⁾ S. G.

kostede.¹³⁾ Slottet blev færdigt i 1664 og havde da ialt væsentlig den samme skikkelse, som det har den dag i dag, blot var murværket ikke dengang hvidtet, men dets røde teglsten synlige. Hovedlængen i midten havde mod syd og nord høje slanke gavle, og taget var af røde teglsten. Vinduerne var mindre og havde blyindfattede ruder. Der tages dernæst fat på stald- og ladebygningerne, hvorpå der byggedes i en længere årrække. Endnu så sent som 1674 har man bygget på en lade.¹⁴⁾ Bygningerne var placeret således, at de kom til at udgøre et symmetrisk hele. Mod vest lå den trefløjede hovedbygning (slottet); heroverfor, hvor det nuværende gartneri har sin plads, den store trelængede avlsbygning. Mod nord lå hestestalden og mod syd portbygningen.

Da bygningerne ved Hans Schacks overtagelse af Møgeltønderhus lå i grus, og da han måtte forudse, at det vilde tage i hvert fald nogle år at få dem bragt i brugbar stand, udlejede han — endda inden han selv havde købt godset — hovedgårdslandet til Møgeltønder birks bønder ved en kontrakt af 11/3 1661 for en årlig sum af 1000 rdlr. og lod samtidig bønderne fritage for avlingshøveriet mod en årlig afgift på 10 rdlr. pr. helgård.¹⁴⁾ I stadfæstelsesbrevet af 20/3 1661 giver han tilsagn om i tilfælde af oversvømmelse af det lejede land, således at det hverken kan benyttes til kornavl eller græsning, at afkorte summen med 2 rdlr. pr. demat årlig, så længe landet ikke kan benyttes. I tilfælde af fjendtligt indfald og krigsskade vil han forholde sig overfor bønderne paa samme måde, som kongen forholder sig overfor sine bønder.¹⁵⁾ Ifølge kontrakten skulde bønderne det første år indavle rugsæden til Møgeltønder ladegård. Endvidere skal en mark »Gesteng« på 30 demat hvert år indavles til feltherrens bedste, ligesom han har ret til græsning af 8 køer, nogle svin, får og gæs sammen med bøndernes kreaturer i marken.

¹³⁾ M. K. Brev fra Hans Schack til Nic. Tych 31/10 1674.

¹⁴⁾ Gengivet i sin helhed pag 106—109.

¹⁵⁾ M. K.

Det er noget usikkert, om det har været Hans Schacks mening, at bønderne til stadighed skulde leje hovedgårdslandet og være fri for avlingshoveri. Efter al sandsynlighed har han haft planer om genoptagelse af hovedgårdsdriften og dermed om genindførelse af hovarbejde; thi hvorfor skulde han ellers genopføre de store stald- og ladebygninger? Foreløbig går hans arbejde dog ud på at få hovedgårdslandet udvidet og arronderet. Det sker dels ved køb, dels ved mageskifte med bønderne og dels ved inddragning af gårde under henvisning til, at de er fæsteløse.

Det, der for feltherren måtte være mest nærliggende at få fat på, var gården Røj¹⁶⁾, der grænsede umiddelbart op til slotsmarken. Aabenbart har fæsteren, Claus Lorenzen, ikke godvilligt villet afstå gården, idet Hans Schack har set sig nødsaget til at bede kongen om ret til at inddrage Røj og andet fæstegods, som måtte ligge belejligt for ham. I Frederik III's brev til Hans Schack, dateret 11/1 1664¹⁷⁾ hedder det: »... da efftersom det udi sig self ret og billig er, at en hver maa med sit eget søge sit gafn og fordeel, som hand bedst veed oc kand, helst naar besidderne igiengifues deris udgifuen fæste, uanset de det i mange aar nydet hafuer, er vores allernaadigste befaling, at ikke alleeneste dend mand udi Raye, hvis gaard bemelte hr. Hans Schack begierer at vil hafue, men end oc saa alle de andre paa det fæste godtz boendes ere, som hand af os bekommet hafuer, være tiltængt til hannem at afstaa deris paaboende gaarde, naar han dennem for deris første fæstes erleggelse eller i andre maader contenterer, saa at han uden forhindring kand gøre sig godtzet saa nøttig, som hand best veed oc kand....«. Claus Lorenzen måtte nu afstå Røj til Hans Schack. Som vederlag

¹⁶⁾ Røj var i hartkorn ansat til 12 td. 4 skp. 1 fjk. 1 alb. I landgilde betaltes 20 rdlr. 3 sk., i frihedspenge 10 rdlr., tilsammen 30 rdlr. 3 sk. 18 agre var tilsaaet med rug, d. v. s. 18 demat. I en udskrift fra Møgeltonder tingbog fortælles endvidere, at fæsteren Claus Lorenzen hvert år købte nyt sædekorn, og at han såede 1 td. pr. ager. (Bundt 41 S. G.)

¹⁷⁾ S. G. bundt 86.

fik han 1500 rdlr., hvorfor han kvitterede 7/6 1664¹⁸⁾. Efter at han er fraflyttet gården, ønskede Hans Schack, at Møgeltønder bønderne skulde leje Røj, ligesom de havde lejet slotmarken. Han lader derfor 17. august 1666 forespørge på Møgeltønder Birketing, om bønderne vil leje jorden. De svarer dog nej med den begrundelse, at de har jord nok i forvejen og ikke kan overkomme at faa mere bearbejdet¹⁹⁾. Imidlertid ændrer de året efter beslutning, idet de da for en sum af 200 rdlr. spec. årlig lejer den til Røj hørende ager og engjord. Bygninger, gårdsplads og have er dog ikke med indbefattet i lejemålet²⁰⁾. Hans Schack opnåede ved inddragningen af Røj en betydelig stigning i indtægten af denne gård, idet landgilden og frihedspengene var ansat til 30 rdlr. 3 sk., medens den årlige lejesum nu blev på 200 rdlr. spec.

Dette måtte naturligvis give blod på tanden, og vi ser da også, at Hans Schack i de kommende år i ret stort omfang inddrager fæstejord og igen bortlejer den for langt større summer. I 1668 var Hans Jepsen og Laurids Jakobsen ved Aaen afgået ved døden, og Hans Schack inddrog da deres to halvgårde som fæsteløse og vilde kun bortleje dem mod en lejeafgift, der lå betydeligt over, hvad der hidtil var blevet ydet i landgilde og frihedspenge. Det skete dog ikke uden protest fra arvingernes side, men herom senere.

Hans Schack synes at have haft en vis forkærlighed for gårdene ved Aaen. Allerede 1663 finder man i en af jordebøgerne Oluf Lauridsens navn overstreget og i randen følgende bemærkning: »Dieser hoff ist zum hoffelde gelehget«. I enkeltheder kan inddragningen af gårdene ved Aaen ikke følges, men tid efter anden er gårdene ved kongelig bevilling blevet lagt under gårdtakst, som det hedder i jordebogen 1683. I jordebø-

¹⁸⁾ S. G. bundt 8b.

¹⁹⁾ S. G. bundt 41.

²⁰⁾ S. G. bundt 8 b. I følge en udateret jordebog fra 1670'erne har Røj en overgang været udlejet til Jochum Thambsen for 166 rdlr. 32 sk. Senere er Røjs mark igen blevet overtaget af Møgeltønder birks boelsmænd for 250 rdlr. species årlig (Jordebog 1683).

gen 1660 stod 15 gårde (deriblandt Røj) opført særskilt som liggende ved Aaren. 1672 er der kun 7, medens de øvrige otte er inddraget og kan findes under hovedgårdstaksten. 1683 står kun Markhedegård, Pugwerie og Brinchgård opført særskilt²¹⁾. Ved disse inddragninger var hovedgårdstakstens hartkorn vokset fra 78 td. 2 skp. 1 $\frac{1}{3}$ fdk. i 1661 til 253 td. 5 skp. i 1674, og samtidig var indtægterne steget i meget betydelig grad. Gårdene ved Aaen blev næsten udelukkende brugt til studedefining, og heri må man søge årsagen til de store afgifter, lejerne eller forpagterne af dem var i stand til at give. Ved kontrakt af 20. sept. 1663 blev to gårde, som Broder Sønnichsen og Ketel Lydichsen tidligere havde haft, og som i jordebøgerne kaldes *Feltsberg* (nu Felsverf) bortlejet til Enne Remkers og Claus Møller for 500 rdlr. (hartk. 13 td. 7 skp. 3 fdk. 1 alb.). 18/4 1664 bortlejes *Spydholm* ved Aaen (hartk. 13 td. 6 skp.) til Peter Hemmisen og Carsten Dumann for 133 rdlr. 16 sk. 1668 er lejesummen sat op til 216 rdlr. 32 sk., samt 4 rosenobler til Hans Schacks frue. 13/9 1664 overtager Momme Petersen gården *Subskog* (9 td. hartk.) for 100 rdlr. + kongelige skatter og afgifter. 19/12 1668 lejer svigersønnen Anders Hansen gården for 400 mk. årlig, d. v. s. 133 rdlr. 16 sk., men heri er de kongelige skatter iberegnet. *Vesterfeldt* (13 td. 1 skp. 1 fdk. 1 alb.) havde Heinrich Hansen 1668 i leje for 300 rdlr. »und meiner liebsten 3 rosenobel«. *Sydfeldt* (hartk. 7 td. 5 skp. 1 fdk. 1 alb.) var i 1672 ansat til 22 rdlr. 23 sk. i landgilde og frihedspenge. 1674 afstår birkedommer Peder Jensen gården til herskabet mod til gengæld at få Brink. 1683 må borgmester Jacob Roost i Tønder sammen med Christian Thomsen betale 250 rdlr. i leje²²⁾. Ved disse forskellige inddragninger af fæstegods under hovedgårdstakst var det lykkedes Hans Schack at sætte indtægten betydeligt i vejret. 1662 var indtægten af Møgeltønder hovedgårdstakst 1983 rdlr. 16 sk., 1665 2104 rdlr. 40 sk.,

²¹⁾ S. G. Jordebøger.

²²⁾ S. G. Bundt 16, samt jordebøger.

1668 2625 rdlr. 8 sk., 1670 2150 rdlr. 5½ sk. + 4 rosenobler og 1672 2590 rdlr. 20 sk.²³⁾.

For Ballum birks vedkommende var forholdet noget lignende. Bønderne havde her siden 11. november 1562 haft brugsret til Brinkgårds jorder mod erlæggelse af en årlig sum på 60 jochimsdaler.²⁴⁾ I et brev af 7/6 1663²⁵⁾ giver Frederik III Hans Schack ret til at inddrage Brinkgård »... saavel som fire andere derudi Ballum liggende merschgaarde, som anno 1634 af dend da værende store vandflod er blefven forderfvet, hvorfor eyendommen af dend tid værende lehnsmand, afgangne herr Albert Scheel, er blefuen bevilget bemeldte Ballums indvaanere imod dend aarlig afgifft saavel som dend tilbørlig egt oc arbeid, som deraf burde at gaae, da paa det at bemelte Hans Schack kand giøre sig sit eget saa nøttig, som hand best kand, helst effterdi at samme goeds befindes fæstegoeds at være ...«. Hans Schack havde inidlertid ikke i sinde selv at drive Brinkgård og de fire marskgårde, idet han 1. september 1664 bortlejer jorden til Ballumbønderne for 576 rdlr. årlig — altså også her en meget væsentlig stigning i afgiften. Jorden bliver delt i 50 lige store dele, og de 48 Ballumbønder får hver sin andel og skal herfor betale 12 rdlr. Af de to øvrige andele får præsten den ene, medens en unavngiven fremmed får den sidste andel. Foruden lejeafgiften på de 576 rdlr. skal bønderne betale kontributionen af Brinkgård og de fire marskgårde, hvis hartkorn tilsammen udgjorde 72 td. 6 skp. 1⅓ fdk.²⁶⁾ I 1666 og 67 klager bønderne over de høje afgifter, der er pålagt dem, og lejeafgiften af Brinkgård og de fire marskgårde nedsættes da 1667, således at bønderne nu kun skal betale 500 rdlr.²⁷⁾ Senere er lejeafgiften igen blevet sat i vejret. 1670 skal der betales 628 rdlr. og 1672 579 rdlr. 28 sk.²⁸⁾

²³⁾ S. G. jordebøger.

²⁴⁾ S. G. Fred. III's originalbrev, bundt 19.

²⁵⁾ M. K. og S. G.

²⁶⁾ S. G. bundt 5.

²⁷⁾ S. G. bundt 5 og 19.

²⁸⁾ S. G. Jordebøger.

De samlede jordebogsindtægter (altsaa landgilde, frihedspenge og landhyre af hovedgårdsmarken) stiger da fra 7116 rdlr. 4 sk. i 1662 til 9169 rdlr. 4 sk. i 1670²⁹⁾, og som det ses af det foregående, er godsets størrelse i denne tid ikke undergået nogen væsentlig forandring. I løbet af en halv snes år var det således lykkedes Hans Schack ved målbevidst inddragning af fæsteland at sætte indtægten af sit gods ca. 2000 rdlr. i vejret.

Slotmarken.

Det er tidligere omtalt, at Hans Schack muligvis en overgang har haft i sinde at genoptage hovedgårdsdriften. Planen herom må han have fattet omkring 1668, da han opholdt sig på Møgeltønderhus, men på dette tidspunkt var stald- og ladebygningerne endnu ikke færdige, idet der endnu 1674 byggedes på dem. Som det senere vil blive mere udførligt omtalt, lod Hans Schack i efteråret 1671 en del jord indgrave, som bønderne i Møgeltønder, Toghale og Gallehus indtil dette tidspunkt havde haft i fæste. Det drejede sig kun om et par demat for hver fæster, og indtil de fik erstatning andetsteds, måtte de bruge jorden som hidtil. Først 1674 får de denne erstatning, der hovedsagelig består i jord fra Karen Mammes og Peter Jørgensens gårde, samt fra kirkelandet.³⁰⁾ Som det fremgår af en af inspektør Nic. Tych udfærdiget kortskitse³¹⁾, har det indgravede land, hvis areal har været 100 demat, ligget nordvest for Schackenborg. Ifølge Nic. Tychs skitse var den gamle slotmark, der lå umiddelbart op til slottet mod vest og nord, kun 48 demat stor. Her-

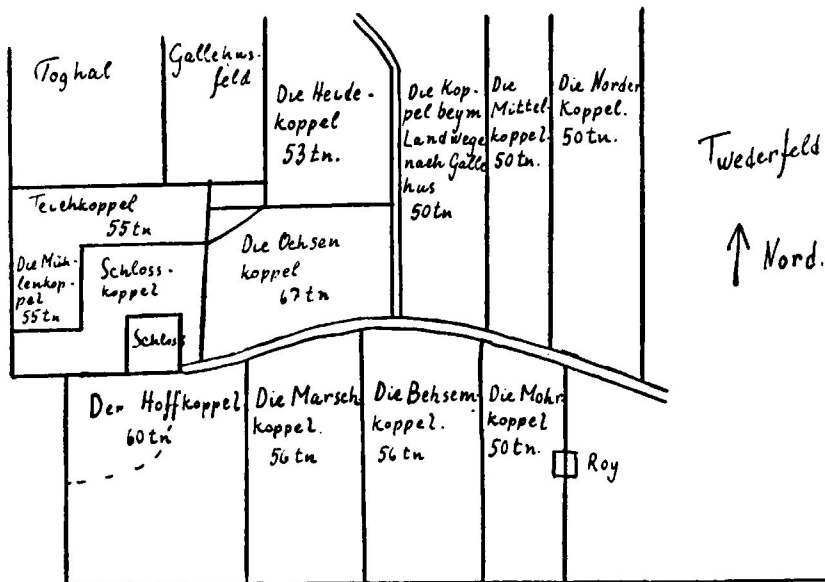
²⁹⁾ S. G. Jordebøger.

³⁰⁾ S. G. bundt 9 a.

³¹⁾ S. G. bundt 9 a. Af skitsen fremgår det, at vejen til Gallehus på dette tidspunkt er gået i en omtrent lige linie fra Møgeltønder tværs over Posselts marker. Nu ved ingravningen flyttes vejen længere mod vest (møllevejen), således at man blev fri for trafikken gennem den nye slotmark. Omtrent hvor skolen nu ligger har det gamle tingsted haft sin plads. Tillige ses det, at der har været to »bjerge«. Sandsynligvis har det drejet sig om et par nu forsvundne kæmpehøje. Nic. Tych meddeler, at det ikke har kunnet lade sig gøre at udvide det indgravede land mod nord, da de møgeltønderske agre her er blandet med fyrstelige.

udover lå der store arealer mod øst og syd. En anden kortskitse viser, at hovedgårdslandet har været opdelt i 12 omtrent lige store kobler, hvis navne på kortet er angivet på tysk og lyder som følger:

Skutse over Slotmarken

1) Die Schlosskoppel			
2) Die Hoff Koppel	(udsæd angivet til 60 td.		
3) Die Marsch Koppel	»	»	» 56 »
4) Die Behsem »	»	»	» 56 »
5) Die Mohr »	»	»	» 50 »
6) Die norder »	»	»	» 50 »
7) Die mittel »	»	»	» 50 »
8) Die Koppel beym Land-
wege nach Gallehus	»	»	» 50 »
9) Die Heide Koppel	»	»	» 53 »
10) Die Ochsens »	»	»	» 67 »
11) Die Mühlen			
11) Die Mühlen »	»	»	» 53 »
12) Die Teichkoppel	»	»	» 53 » ³²⁾

³²⁾ S. G. bundt 9 a.

Det er disse 12 kobler, bønderne ved kontrakten af 3/11 1661 har fået i leje for 1000 rdlr. Landet må dog have lidt en del under det 17. århundredes krige, idet det nævnes, at ageren springer over i hede umiddelbart udenfor voldgraven. Det siges, at noget af jorden ikke har været pløjet i 20—30 år, andet ikke i mands minde.³³⁾ Men nu har Hans Schack og Nic. Tych sat sig i hovedet, at landet skal bringes i kultur igen. I og for sig skulde man tro, at dette var herskabet uvedkommende, da bønderne jo havde landet i leje, og at de kunde drive landet, som det lystede dem, når blot lejeafgiften betaltes til rette tid. Dette er imidlertid ikke tilfældet, og årsagen hertil må vel være den, at Hans Schack selv har ønsket at overtage driften af hovedgårdslandet (eventuelt ved hoveri), og inden denne overtagelse har han ønsket at få landet i god stand.

Dérfor udsteder Nic. Tych sine ordrer i efteråret 1671 til bønderne om i foråret 1672 at opbryde 4 kobler, og det indskræpes bønderne, at heden skal brydes godt op. Disse fordringer bliver en af årsagerne til det oprør, bønderne foranstalter i 1672. I Nic. Tychs befaling hedder det, at koblerne det første år skal tilsås med boghvede eller havre; derefter skal de gødes grundigt, og de tre følgende år skal de tilsås med rug eller eventuelt det ene år med havre. I det bedste af landet kan der dog også sås byg. Efter fire års pløjning lægges koblerne ud som græsgange.³⁴⁾ Denne driftsform er det såkaldte græsmarksbrug, der på denne tid beherskede de 95,6 pCt. af de jyske hovedgårde.³⁵⁾ Antallet af skifter indenfor græsmarksbruget kunde variere fra 6—13. Af Møgeltønderhus' 12 skifter skulde altså nu årlig $\frac{1}{3}$ pløjes og tilsås. De tolv skifters samlede udsæd var ca. 660 td. Den årlige udsæd vilde da komme til at ligge omkring 220 td. Ifølge oplysninger fra jordebogsmatriklerne fra 1661—62 beregnes Møgeltønder ladegårds udsæd 1661 til 30 td. rug, 40 td. byg, 134 td. havre, ialt 204 td., »når som helst alt lan-

³³⁾ M. K.

³⁴⁾ S. G. bundt 9 a.

³⁵⁾ O. H. Larsen: Landbrugets Historie og Statistik, Kbh. 1929 pag. 122

det kunde blive besaaet, dog ej videre deraf kan saaes end en 3. part, og eftersom gjøden sig kan tilstrække.«³⁶⁾ I 1661 har den årlige udsæd da ligget omkring 65 td., og det vil altså ses, at det er en temmelig betydelig forøgelse af det pløjede land, Hans Schack og Nic. Tych har haft i sinde at gennemføre. Planen bliver dog ikke fuldt ud gennemført. I en udateret beskrivelse³⁷⁾ over Schackenborg hovedgård fra et adskilligt senere tidspunkt opgives den samlede udsæd til 512 td. 2 skp. 3 fdk. $\frac{3}{4}$ alb. Samtidig opgives høhøsten til 95 læs marskhø og 144 læs »gott høe«, medens høbjærgningen i 1661 takseredes til 611 læs. Et anseeligt areal er således blevet taget under plov.

Hovedgårdsdriften blev ikke genoptaget. Hvad hovedårsagen hertil har været, kan vanskeligt siges. Måske er det bøndernes oprør 1672, der har fået Hans Schack til at se tiden an. Kornpriserne³⁸⁾ var heller ikke alt for stabile i denne periode og har ikke opfordret ham til at drive hovedgården for egen regning, når han ved udlejningen kunde få en fast indtægt, som næppe kunde forøges ved, at han selv drev marken ved hoveri.

Selv om bønderne på dette tidspunkt protesterede voldsomt mod Hans Schacks og Nic. Tychs ordrer om at opløje de forsømte marker, så må de dog siden hen have erkendt, at de har fået hovedgårdsmarken bragt i bedre stand, og at de har opnået økonomiske fordele herved. Betydningen af det reformarbejde, Hans Schack og Nic. Tych har sat i gang på Møgeltønderhus må derfor på ingen måde underkendes — hvad formålet med det fra herskabets side så end har været.

Bønderne.

I det foregående er Hans Schacks planer og forsøg på en nyordning af Møgeltønderhus gods taget under behandling. I

³⁶⁾ C. Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier, Kbh. 1886 I pag. LXI

³⁷⁾ S. G. bundt 9 a.

³⁸⁾ Kapitelstakster i ældre og yngre Tid, Kbh. 1904 Ribe Amt.

det følgende vil vi se på, hvorledes den anden parts, bøndernes, levevilkår var, og hvorledes de stillede sig over for reformerne.

Krigene var ikke gået sporeløst hen over Møgeltønderhus' bøndergods, selv om tilstandene ikke her var så dårlige som så mange andre steder på den jyske halvø. Der savnes desværre materiale til at kunne udtale sig med bestemthed om bøndernes økonomiske kår i denne tid. Skifteprotokollerne, der er så vigtig en kilde til belysning af bøndernes økonomiske forhold, er gået tabt for denne periode³⁹⁾, Restancelister savnes ligeledes, og jordebøgerne giver kun spredte oplysninger. Bønderne var fæstere på livstid; dog var det almindelig skik, at enten enken blev siddende på gården efter mandens død, eller at sønnen (eventuelt svigersønnen) overtog gården. En af hovedårsagerne til denne praksis har været, at bønderne selv ejede bygningerne: den form for fæste, der kaldes *superficiærfæste*. Betingelserne for, at en mand kunde beholde sit fæste var, »... att hand aarligen och udi rette tider yder och udgiffuer den seduanlige schyld och landgilde och anden herlighed til Møgeltunderhus, som der pleier att gange. Desligeste att hand holder forskriffne gaard och grund ved goed magt och höffuid, och ej noget aff samme gardtz tilligelse fra pante lade, saa och vere mig, mine arffuinger och effterkommere och fuldmechtige i alle maader hörich och lydige, som ded sig böhr ochsaa udi alle maader ellers effter recessen at forholde...«⁴⁰⁾

Ved fæsterskifte betalte den nye fæster den såkaldte indfæstning til herskabet, der helst så afgiften erlagt med det samme. Ofte er betalingen dog sket i rater i de første år efter fæstets overtagelse. I Møgeltønder var indfæstningen for en helgård (hartk. 7 td. 4 skp.) uanset skiftende konjunkturer 40 rdlr. I Daler betaltes 1662 12 rdlr. for en halvgård. Indfæstningen har været reguleret efter gårdens størrelse, selv om denne regulering ikke har været konsekvent gennemført. I sammenligning med de omliggende slesvigske egne må en af-

³⁹⁾ Bevaret for 18. århundredes vedkommende.

⁴⁰⁾ S. G. bundt 1. fæstebrev 22. sept. 1662.

gift på 40 rdlr. af en helgård siges at være stor, og dog er det kun lidt i sammenligning med de summer, fæsterne af gårdene ved Aaen måtte af med. Carsten Redlefsen afdrager således 1669 100 rdlr. på sin indfæstning og året efter 50 rdlr. Hvor stor hans indfæstning har været ialt kan ikke oplyses. 1668 er Peter Hansen ved Aaen blevet enig med Nic. Tych om en indfæstning paa 100 rdlr. for $\frac{1}{2}$ gård.⁴¹⁾ Det var anselige summer gårdene ved Aaen måtte udrede ved fæsterskifte; men det må tages i betragtning, at det ikke drejede sig om almindelige bønderbrug, idet fæsterne har haft store indtægter ved studeopdræt og studehandel.

Kådnernes indfæstning er for et helkåd 4 rdlr., for et halvkåd 2 rdlr.

I følge jordebogen 1660 betaltes der i Møgeltønder by, hvor gårdene var lige store (hartk. 7 td. 4 skp., areal 45 demat) af en helgård 1 fjerding smør, 2 ørtug byg, 1 svin, 1 lam, 1 gås, 2 høns, 1 snes æg og 12 sk. i landgilde. I andre byer ydedes der også andre naturalier. I Daler skulde f. eks. Jens Clausen betale 1 ørtug rug, 3 ørtug og 1 skp. byg, 1 skp. havre, 1 svin, 1 gås, 2 høns, 1 snes æg og $\frac{1}{2}$ fodernød. Andre steder træffer man ydelser som salt og tørv.⁴²⁾

Ved kontrakten af 11/3 1661 afløses imidlertid naturalydelse af en pengeafgift, og afløsningssummerne for de enkelte landgildespecies bliver for

1 td. rug	2 rdlr.
1 ørtug byg	2 »
1 td. havre	1 »
1 svin	2 »
1 td. smør	18 »
1 td. honning	12 »
1 td. frisisk salt	24 sk.
1 lam	16 »
1 gås	12 »
1 høne	3 »
1 fodernød	1 rdlr.

⁴¹⁾ S. G. bundt 9 a.

⁴²⁾ S. G. Jordebog 1660.

Ifølge jordebogen 1663 betaler en helgård i Møgeltønder 13 rdlr. 25 sk. I Husum, Bødsbøl, Vesterende og Østerende, Ballum sogn, er alle helgårde ansat til 6 td. 3 skp. 1 fdk. 1 alb. hartk. og betaler i landgilde 14 rdlr. 14 sk., altså noget mere end i Møgeltønder. I Rejsby og Bundti, Ballum sogn, hvor gårdene er ansat til 4 td. 4 sk. 2 fdk. hartkorn betales 7 rdlr. 5 sk, i landgilde pr. gård.

Prøver man at omregne jordebogens naturalieydelse til penge ved hjælp af kontraktens afløsningssummer, kommer man til det forbavsende resultat, at landgilden kun skulde have været 11 rdlr. 25 sk. i Møgeltønder by, 11 rdlr. i Husum, Bødsbøl, Vesterende og Østerende Ballum, samt 6 rdlr. 11 sk. i Bundti og Rejsby Ballum. Forklaringen på denne difference mellem, hvad bønderne egentlig skulde have betalt ifølge kontrakten, og hvad de ifølge jordebogen kommer til at betale, må søges deri, at målene i kontrakten er Møgeltønder mål, medens jordebogsmålene er Aabomål. Møgeltønderbønderne har følt sig snydt ved denne ordning, og de indsender da vinteren 1662—63 klager til Hans Schack over denne afregningsmåde af landgildeydelse. Klagerne afvises imidlertid 17/5 1663 med bemærkningen om, at ridefogden har forset sig ved i kontrakten at regne med Møgeltøndermål i stedet for Aabomål.⁴³⁾ Hans landgildeydelse bragt i overensstemmelse med kontrakten bliver et af bøndernes klagepunkter under oprøret 1672. Hans Schack bøjer sig på dette punkt, og 1672 finder man i jordebogen landgilden efter Møgeltønder mål d. v. s. 11 rdlr. 25 sk. for en Møgeltønder helgård. Også Ballumbønderne havde lavet vrøvl over landgildepengene. I 1666 påstår de, at de må betale 3 rdlr. for hver ørtug byg⁴⁴⁾, medens de selv kun ved salg får 4 mk. pr. ørtug. De ønsker derfor igen at yde landgilden in natura. Dette får de dog ikke gennemført, men på samme

⁴³⁾ M. K. Supplikation fra Møgeltønder Birk til Hans Schack og dennes Svar 17/5 1663.

Schack kan imidlertid ikke opretholde sit standpunkt. At få

⁴⁴⁾ I kontrakten er afløsningssummen 2 rdlr. pr. ørtug.

måde som for Møgeltønderes vedkommende nedsættes landgilden (da i jordebogen 1672, således at afregningen nu sker efter Møgeltønder mål som angivet i kontrakten.⁴⁵)

Ved kontrakten af 11/3 1661 var hoveriet til Møgeltønder hovedgård blevet afløst. Af hver helgård skulde der nu betales frihedspenge på 10 rdlr. årlig⁴⁶), og af et helkåd 2 rdlr. Det er dog kun selve avlingshoveriet, der afløses⁴⁷) idet der stadig skal forrettes ægt og arbejde til Møgeltønderhus. Hver helgård skal årlig foretage en rejse på 6—7 mil og hver kådner foretage et løb. Endvidere skal bønderne årlig holde diger, veje, stier og broer ved magt, rense slotsgravene, samt foretage den fornødne kørsel og forrette det nødvendige arbejde, når der bliver bygget på Møgeltønderhus. Ballumbønderne fritages for at vedligeholde deres andel af Riberhus grave, mod at de til gengæld overtager en del af Møgeltønderhus' grave.

Denne reform inden for hoveriet skaffede imidlertid til en begyndelse ikke bønderne de fordele, de havde regnet med. Aarsagen hertil må søges i de store byggeforetagender på Møgeltønderhus, der har krævet mange ekstrakørsler og meget ekstraarbejde. Det viser sig, at bønderne til trods for betaling af frihedspenge kommer til at yde hoveri i samme omfang som hidtil. Der er derfor også adskillig knurren blandt dem. 1665 nægter Ballumbønderne at udføre andet ægt og arbejde end at køre en skibsladning kalk fra Højer til Møgeltønder.⁴⁸) Samtidig har der været nogle uoverensstemmelser vedrørende tørvekørslen til Møgeltønder. Ballumbønderne nægter at køre mere end 4 læs af hver gård, medens birkedommer Peder Jensen heroverfor fremfører, at hver Møgeltønder gård kører 10 læs. Ballumbønderne svarer, «... at di (Møgeltønderbønderne) at arilts tid haffde giffuet tørrff til schyld; thil med

⁴⁵) S. G. bundt 19. Original supplikation fra Ballumbønderne (dat. 26/3 1666) vedr. deres afgifter. Jordebøger.

⁴⁶) 1661—62 dog kun 8 rdlr., idet som andetsteds omtalt rugen dette år skal indhøstes til Møgeltønderhus.

⁴⁷) Bønderne skal dog årlig indavle Gesteng (30 demat) til Møgeltønderhus.

⁴⁸) S. G. bundt 19. Udskrift af Ballum Tingbog 9/6 1665.

war di och threlthiennere«. Peter Jensen replicerer dog herpå, at Møgeltønderbønderne ikke er mere træltjenere end de Ballummer er det. Replikskiftet viser, at der åbenbart må have foresvævet Ballummændene forestillinger om, at de var friere stillet end Møgeltønderbønderne, hvad de jo også før i tiden havde været, idet de allerede siden 1562 havde haft Brinchgård i leje, og altså ikke har ydet avlingshoveri.

I Møgeltønder er der 1672 stadig ikke ro om hoverispørgsmålet, der da også bliver en af årsagerne til oprøret. Efterhånden som byggeriet på slottet bliver færdigt, formindskes dog kravene til bøndernes arbejdsydelser, og da Hans Schacks planer om genindførelse af avlingshoveriet ikke bliver til noget, kommer bønderne på Schackenborg til at leve under gunstige forhold i sammenligning med så mange andre steder.

Der har til tider været nogen utilfredshed blandt bønderne over, at frihedspengenes størrelse i følge kontrakten var ansat til 10 rdlr. pr. helgård, uanset gårdens hartkorn.*) Gennemsnitlig betales der $1\frac{1}{2}$ rdlr. i frihedspenge pr. td. hartk., men udsvingene mellem de enkelte byer er meget store, hvilket vil fremgå af nedenstående skema. Det fremgår endvidere heraf, at højt ansatte frihedspenge ikke modsvares af en tilsvarende lav landgilde. De samlede jordebogsafgifter pr. td. hartkorn varierer derfor også temmelig meget fra by til by, og fra sogn til sogn.

Ved siden af afgifterne til herskabet måtte bønderne betale de kongelige kontributioner, der dog ikke var nær så tyngende. Som eksempel kan nævnes, at en helgård i Møgeltønder og Ballum 1663 måtte betale 5 rdlr. 1 mk. i kontribution. Dertil kommer magasinkornet, der 1665 androg ca. 2 rdlr. pr. gård. Kådnernes andel i de kongelige kontributioner var ca. 1 mk. pr. kåd.⁵⁰⁾

*) Herfra må dog undtages de store gårde ved Aaen, der kommer til at svare dobbelt takst.

⁵⁰⁾ S. G. jordebøger.

Frihedspenge og landgilde 1672 pr. td. hartk.

	Frihedspenge	Landgilde	Tilsammen
Møgeltønder	1 rdlr. 16 sk.	1 rdlr. 31 sk.	2 rdlr. 47 sk.
Bønderby	2 — 9 —	1 — 21 —	3 — 80 —
Ved Aaen og Kannikhus	2 — 1 —	1 — 31 —	3 — 32 —
Daler	1 — 29 —	1 — 31 —	3 — 12 —
Gerup	1 — 15 —	1 — 29 —	2 — 44 —
Østerby	1 — 21 —	1 — 32 —	3 — 5 —
Abild	44 —	1 — 27 —	2 — 23 —
Højer	29 —	1 — 13 —	1 — 42 —
Emmerlev sogn	1 —	1 — 35 —	2 — 35 —
Skast —	1 — 20 —	1 — 27 —	2 — 47 —
Brede —	43 —	1 — 37 —	2 — 32 —
Mjolden —	1 — 44 —	1 — 27 —	3 — 23 —
Døstrup —	1 — 15 —	1 — 26 —	2 — 41 —
Randerup —	1 — 30 —	1 — 29 —	3 — 11 —
Skærbæk —	1 — 1 —	1 — 33 —	2 — 34 —
Brøns —	1 — 32 —	1 — 40 —	3 — 24 —
Roager —	3 —	1 — 31 —	4 — 31 —
Spandet —	1 — 43 —	1 — 40 —	3 — 35 —
Højrup —	1 — 17 —	1 — 44 —	3 — 13 —
Vodder —	18 —	2 —	2 — 18 —
Toftlund —	1 — 5 —	2 —	3 — 5 —
Seem —	1 — 36 —	1 — 45 —	3 — 33 —
Vor Frue —	1 —	3 —	4 —
Bundtie og Rejsby, Bal- lum —	1 — 32 —	1 — 19 —	3 — 3 —
Vesterende og Østerende, Ballum —	1 — 29 —	1 — 35 —	3 — 16 —

49)

Af de kirkelige afgifter var tienden langt den vigtigste. Ballum sogn skulde i kongetiende give 48 ørtug byg og i kirke-
tiende 45 ørtug 7 skp. byg. I kirketiende betaltes i Møgeltønder
sogn 41 ørtug 9½ skp. byg, i Daler sogn 17 td. rug og 19 ørtug,
10 skp. byg. Møgeltønder og Daler sogne giver ingen kongetien-
de, »men halff tiende til kircken och den anden halfue part til

49) Udregnet efter jordebogen 1672 S. G.

presten, som altid der hafuer verit sædvanligt«. ⁵¹⁾ Efter disse tal androg tiendeydelserne for hver helgård i Ballum ca. 2 ørtug byg, omregnet efter kontraktens priser 4 rdlr. I Møgeltønder og Daler er man sluppet med halvdelen. Så vidt det kan skønnes, har hovedreglen for det møgeltønderske bøndergods efter 1660 været den, at der er blevet tiendet i skæppen.⁵²⁾

Hvor stærkt bønderne har følt skattetrykket, er vanskeligt at sige. For en helgård i Møgeltønder by har de samlede skatter og afgifter andraget ca. 30 rdlr., hvortil kommer lejeafgiften af hovedgårdsmarken. Til sammenligning kan anføres, at en stud 1662 kostede ca. 17 rdlr.⁵³⁾ Den første tid efter 1660 har naturligvis været temmelig svær at komme igennem. I følge jordebogen fra 1660 kan af 24 bønder i Møgeltønder by de 15 på grund af forarmelse ingen landgilde yde, 4 kan yde en fjerdedel, 3 en trediedel og 2 halvdelen af landgildeydelseerne. 33 gadehusmænd i Møgeltønder kan heller ikke betale deres årlige afgift på 12 sk. Som i Møgeltønder også i de andre byer. Det stadige omkvæd lyder: »forarmit och kand ingen landgilde gifue.⁵⁴⁾ Værst medtaget af krigens hærgninger har bøndergodset i Lustrup birk været. Her ses det af jordebøgerne fra begyndelsen af 60'erne, at adskillige gårde var blevet afbrændt af Polakkerne, altså Hans Schacks forbundsfæller. Endnu 1668 kan det se sløjt ud i disse egne. Af kapitelsgodset, der lå syd for Ribe, og som Hans Schack købte 1673, var der 1668

169 td. 1 sk.		hartk. ved fuld magt
60 » 4 »		» i temmelig god stand
29 »	1 fdk. 1 alb.	» helt forarmet
18 »	2 »	» øde ⁵⁵⁾

⁵¹⁾ S. G. Jordebog 1663. jfr. Johan Hvidtfeldt i S. Aarb. 1941, pag. 92. 1647—48 har bønderne i Daler og Møgeltønder ydet kongetiende.

⁵²⁾ Joh. Hvidtfeldt. S. Aarb. 1941, pag. 95 ff.

⁵³⁾ S. G. Jordebøger. Det oplyses i regnskabsbogen fra 1662, at Hans Schack dette år solgte 127 øksne for 2142 rdlr., d. v. s. en gennemsnitspris på 16 rdlr. 43 sk. Samme år købtes 55 øksne for 740 rdlr. eller 13 rdlr. 21 sk. pr. stk.

⁵⁴⁾ S. G. Jordebog 1660.

⁵⁵⁾ S. G. Jordebog 1668. Hans Schack har allerede på dette tidspunkt været interesseret i kapitelsgodset, idét han har ladet det takseres og indføre i jordebogen.

Selv om forholdene måske enkelte steder efter krigene kan have været dårlige nok, så må det dog siges, at man i det store og hele ret hurtigt har overvundet krigens følger. Der tales kun sjældent om restancer⁵⁶⁾, og den eneste samlede restanceopgørelse, der er bevaret (1662) kan ikke virke nedslående, i hvert fald ikke, når man har det 18. århundredes kolossale skatte-restancer fra Slesvig i erindring. 1662 var der således kun 1820 rdlr. restancer på et samlet budget på 16087 rdlr., i hvilket tal de kongelige kontributioner på Trøjborg, der udgør 713 rdlr., er medtaget.⁵⁷⁾

Ved en betragtning af bøndernes økonomiske forhold må det ikke lades ude af betragtning, at man endnu hovedsagelig levede i natural-økonomi, og restancer var ofte til større skade for godsherren end for bondestanden selv.

I driftsmæssig hensende har de vestslesvigske bønder været gunstigt stillede. Fællesskabets bånd var i disse egne knap så trange som andre steder, idet det som hovedregel kan angives, at marskarealerne var under særdrift. Det relativt store høudbytte af marskarealerne betingede vinterbesætningens størrelse, og en stor vinterbesætning tillod rigeligere gødskning af kornarealerne.

De fleste penge har bønderne tjent ved studeopdræt og studefedning. I Møgeltønder havde hver gård 36½ demat marskland⁵⁸⁾, og der må således have kunnet græsses et anseligt antal stude, selv om en del af arealet blev slået. Man kan regne med, at det ikke har været usædvanligt, at bønderne har haft 12—18 stude, og det har været en anselig pengesum, den vestslesvigske bonde har fået til sin rådighed, når han om efteråret på Tønder marked eller til omkringrejsende opkøbere solgte de fede stude. Man har da også oplysninger om, at han har kunnet tillade sig ikke så lidt af, hvad en anden og fattigere egn vilde betegne

⁵⁶⁾ Ved gennemgang af Møgeltønder tingbog har jeg noteret mig to eksempler på, at en mand i dette tidsrum er blevet sat fra gården på grund af restancer.

⁵⁷⁾ S. G. Jordebøger. Regnskabsbog 1662.

⁵⁸⁾ S. G. Jordebøger. Landregister 1669.

som en stor luksus. Fra omkring 1680 har man eksempler på, at vestslesvigske bønder har købt 80—90 pund tobak om året. Fra Holland, hvortil studene eksporteredes, har man til gengæld fået så fine sager som risgryn, sukkertoppe, korender, sirup, stivelse og krydderier. Selv om man i 60'erne måske næppe har kunnet flutte sig i den grad, er de høje lejeafgifter (op til 500 rdlr. årl.) af gårdene ved Aaen dog vidnesbyrd om, at studeopdrætningen også i denne tid ikke har været nogen helt dårlig forretning.⁵⁹⁾

Til trods for at Møgeltønderhus' bønder også i tiden 1660—1680 må siges at have været relativt velstillede, kommer der dog et utal af klager og besværinger fra bøndernes side. Som regel er sagen blevet ordnet mellem herskab og bønder på fredelig vis, og der må ikke lægges alt for stor vægt på bøndernes klager over skattetryk og overgreb fra herskabets side. Et par gange kommer det dog til processer mellem herskabet og bønderne, og to af disse strækker sig endda over en længere årrække og føres frem for højesteret. I det følgende vil hovedtrækkene i disse processer blive gengivet, dels til belysning af Hans Schacks tidligere nævnte reformer og reformforsøg på Møgeltønderhus og dels til belysning af vestslesvigsk bonde-natur.

Hans Schacks proces med Østerbybønderne om græsningsretten i Lindskov.

Allerede medens Hans Schack 1651—54 virkede som lauenburgsk godsejer, havde han optrådt med stor kraft overfor bønderne i spørgsmålet om deres krav om ret til benyttelse af uunderskoven.⁶⁰⁾ Også på Gram interesserer Hans Schack sig stærkt for skovene, og han gennemfører en nyordning af bøndernes ret til oldensvin i skovene, således at det økonomiske udbytte for ham forbedres.⁶¹⁾

⁵⁹⁾ jfr. Mejborg: Nordiske Bondegårde I, pag. 212. Carsten Petersen: S. Aarb. 1941, pag. 30 f.

⁶⁰⁾ Caroline Andersen. Anf. arb. pag. 68.

⁶¹⁾ Caroline Andersen. Anf. arb. pag. 101.

Til Møgeltønderhus hørte der ikke ret meget skov. Der synes ikke at have været andet end Lindskov, og denne skov var på dette tidspunkt temmelig medtaget. I en »memorial« fra 1667 omtales skovenes tilstand således: »Selbige (Lindskov) ist aber in unlangst verwichenen Keyserl. undt andern Krieges-jahren Nieder gehauenn worden undt sousten nach der Handt selber vergangen.«⁶²⁾ Da Hans Schack derfor har overtaget Møgeltønderhus og har set, at det var en træfattig egn, han var kommet til, har han — som den initiativrige mand han var — søgt at råde bod på denne skade, der var forvoldt på Lindskov. Han har planer om at lade »skoven« indgrave — ganske som han gjorde på Gram — og at lade nye træer plante. Hvor meget han har fået lavet, står hen i det uvisse, men i hvert fald nåede han som følge af sine planer at komme i konflikt med Østerbybønderne angående græsningsretten i Lindskov.⁶³⁾

Konflikten begynder 8. august 1666 med, at birkefogeden Peder Jensen på Hans Schacks vegne advarer de på Møgeltønder ting tilstedeværende Østerbymænd, »att di herefter ei denem med Lindschouw grund schulle befatte i nogen maade.« På et senere ting nedlægger Østerbymændene med Hans Frandsen som ordfører protest mod denne foranstaltning fra Hans Schacks side og fremlægger dokumenter, der skulde bevise deres ret til skovens grund. Hans Frandsen benytter således til dokumentation et tingsvidne (landsbyvedtægt) fra 1603, hvori den fjerde artikel omhandler Lindskov og lyder: »Skall ingen slaa miere thill Lindschouff end tholff nød wid en fiering øels brøede thill byen og 18 sk. thill sit herschab.« Hans Frandsen meddeler endvidere, at bønderne har haft et brev, hvorefter Lindskov top skulde have hørt til Møgeltønder, medens grunden

⁶²⁾ Friedrich Mager: Entwicklungsgeschichte des Herzogtums Schleswig in historischer Zeit. Breslau 1930 I 77. Hvor stor skoven har været, er det vanskeligt at udtale sig om. I et tingsvidne fra Tønder herredsting 1592 ansættes hver Østerbybondes antal af kreaturer, der må græsses i Lindskov, til 16 stk. kvæg, 6 heste og 10 svin. S. G. bundt 41.

⁶³⁾ S. G. bundt 41. Hvor intet andet er anført, stammer oplysningerne herfra.

til Østerby. Brevet er imidlertid brændt. Desuden fremlægger en mand ved navn Niels Kiergård, »en fyrstl. naades tjener« d. v. s. at han hørte ind under Tønderhus, et tingsvidne fra Tønder herreds ting, dateret 3/7 1592, hvoraf det ligeledes fremgår, at Østerbybønderne har haft græsningsret i Lindskov.

Det ser ud til, at Hans Schack under denne konflikt har haft Møgeltønder sogns bønder på sin side. Møgeltønderbønderne vidner således, at de har hentet træ i Lindskov og ført det til Møgeltønderhus, et vidneudsagn, som imidlertid ikke skulde kunne volde Østerbybønderne vanskeligheder, da disse som nævnt kun har krævet græsningsret i skoven. Toghalebønderne indfanger 1667 Østerbymændenes kreaturer, men de gæve Østerbyfolk var ikke tabt bag af en vogn, idet de med Niels Kiergårds sønner i spidsen som repressalier heroverfor 3. pinsedag indfanger de heste, Toghalebønderne havde gående i Lindskov. Det lader til, at Hans Schack har fået sine egne undersætter i Østerby bragt til ro. I hvert fald hører vi i fremtiden kun, at det er de to slesvigske bønder i Østerby med Niels Kiergård som ordfører, der volder Hans Schack vanskeligheder. 10/7 1667 afsiges der dom i sagen, efter at Hans Schacks befuldmægtigede i denne sag, Hans Andersen fra Bønderby, i et indlæg har fremsat sit herskabs syn på sagen. Det hedder heri, at Østerbybønderne »aff gunst oc medlidenhed aff velb. s. Bendix Rantzouw skulle haffue veret noget deraf (Lindskov) forundt, formedelst den største part var hans velb. egen undersaatter oc thienere, uanset den sal. velb. mand selffr sin beester item suinene oc andet derpaa schouffuen ladet føde.« Men derefter har Hans Schack fået Møgeltønderhus overdraget med ret til at gøre sig godset så nyttigt som muligt, og han er derfor i sin gode ret, når han fratager Østerbybønderne græsningsretten i Lindskov. Af dommen, der afsiges af Peder Jensen, fremgår det, at dommeren har været i stor tvivl med sig selv. Det hedder, at Lindskov siden Christian den IV's tid har hørt under Møgeltønderhus, og da dette nu er overdraget feltherren, skal han nyde skoven med al dens rettighed og højhed. Men

birkedommeren har ikke kunnet komme uden om Niels Kiergårds tingsvidne fra 1592, og slutningen af dommen lyder derfor: »Huis fyrstl. naadis tiener Niels Kiergaard i Østerby sin lauwhefd oc gamble breffue, hand beråber sig på belanger, eller oc om nogen paa forskreffue Lindschouw kand haffue nogen egendomsrettighed oc pretention henfinder ieg dennem paa min tilbørlige offuerdommer der at gaaiss om, huis loff oc hudz rett tilholder oc medfører, som det sig bør.« Dermed blev hverken Hans Schack eller Niels Kiergård stort klogere. Sidstnævnte henvendte sig da til sit hjemting, Tønder herredsting, og lod her feltherren indstævne. Denne gav møde ved sin fuldmægtig Hans Andersen, men sagen afvises også af herredsfoged Hans Arentsen i Tønder herred. Hans Schack indanker nu sagen for Viborg landsting, men heller ikke landsdommerne tør fælde endelig dom i sagen, idet Niels Kiergårds lovhævd er erhvervet på Tønder herredsting, der ikke hører ind under Viborg landsting.

Hvad der herefter er sket i sagen, er noget dunkelt. Muligvis har der været ført forhandlinger mellem Hans Schack og lensmanden i Tønder, Henrik Rantzau, og resultatet af disse forhandlinger skulde da være et dokument, underskrevet af Henrik Rantzau og dateret Tønder 24. okt. 1668. Der siges heri, at ganske vist har Bendix Rantzau givet Østerbybønderne lov til at græsse deres kreaturer i Lindskov, og at de slesvigske bønder ved denne lejlighed var kommet til at nyde samme ret, idet der kun var een byhyrde, der tog sig af alle kreaturerne, men Henrik Rantzau mener ikke, at bønderne heraf kan udlede nogen ret og siger, at »die lauhæffd, worauff Niels Kiergård sich berufft von keiner würde sein kan, weil die sempliche interessierende nicht darzu sint citerit, wie in allen lauheffden muss geschehen und billich hatt sein sollen.« Henrik Rantzau forbyder da Niels Kiergård at jage sine kreaturer ind i Lindskov, og Hans Schack har med dette opnået, hvad han vilde. Han har derefter kunnet fremme sine planer om at plante nye træer i skoven og indgrave den. Ret meget af disse planer er

det imidlertid ikke lykkedes at fa gennemført, muligvis fik man endda slet ikke begyndt at plante i den gamle skov, men selve sagen viser dog, at Hans Schack også på Møgeltønderhus har haft øjnene opladt for betydningen af at have et stykke skov til sin rådighed.

»Fæstesagen ved Aaen.«

Hans Schacks planer om udvidelse af hovedgårdstaksten og om genindførelse af avlingshoveriet mødte alvorlig modstand fra bøndernes side — en modstand, som til tider var ham meget ubehagelig, og det lykkedes ham ikke at få bragt ro på Schackenborg i sin levetid. I det følgende skal de to betydeligste processer o: »Fæstesagen ved Aaen« og »Anders Nissenprocessen«, der begge føres frem for højesteret, fremdrages.

Baggrunden for »Fæstesagen ved Aaen« er den tidligere omtalte udvidelse af hovedgårdstaksten, som Hans Schack med udgangspunkt i Frederik 3.s brev af 11/1 1664 har påbegyndt. 1668 er to af fæsterne ved Aaen, Laurids Jakobsen og Hans Jepsen afgået ved døden, og deres enker, Kirsten sal. Laurids' og Dorthe sal. Hans Jepsens, sidstnævnte repræsenteret ved sønnen Peder Hansen, har sat sig i bevægelse for at overtage fæstet efter deres mænd. Af de supplikationer,⁶⁴⁾ de fremsender til kongen og Hans Schack i slutningen af 1671 og begyndelsen af 1672, fremgår det, at de tilsyneladende har fæstet gårdene på samme betingelser, som tidligere deres mænd havde gjort det. Peder Hansen kan endda fremlægge kvittering for indbetaling af den halve indfæstning (50 rdlr.). Det ses endvidere, at han har forsøgt at betale den anden halvdel af indfæstningen til Nic. Tych, men denne har ikke villet udlevere fæstebrevet. Sagen er nemlig den, at Hans Schack har besluttet sig til at inddrage de to halve gårde ved Aaen som fæsteløse ved fæsternes dødelige afgang i 1668, idet han hverken vil godkende bønder-

⁶⁴⁾ Hvor intet andet er angivet, stammer oplysningerne fra Møgeltønder Kogsarkiv.

nes påstand om, at gårdene er arvefæste, eller om at enken har ret til at fæste gården efter mandens død, hvilket sidste efter delefogdens Niels Ollufssens udsagn var tilfældet på Trøjborg og efter herredsfoged Fedder Lundts udsagn også i Højer og Tønder herreder.⁶⁵⁾

I stedet for landgilde og frihedspenge skal der nu efter Hans Schacks ordre af de to gårde betales en lejeafgift, der ligger betydeligt højere. Kirsten Laurids' skal betale 60 rdlr. årl., medens fæsteafgifterne hidtil kun havde andraget 11 rdlr. 9 sk. Lejeafgiften bliver imidlertid ikke betalt, og herskabet lader derfor foretage udpantning. Vurderings- og udpantningsforretningen fandt sted 8. aug. 1671 og foretoges af birkefoged Peder Jensen, Møgeltønder, der lover at lægge et godt ord ind hos herskabet for Kirsten, så at hun og hendes unyndige børn kan blive ved gården, og man kan vel tage det som udtryk for, at birkefoged Peder Jensen allerede på dette tidspunkt ikke er så helt på herskabets side, som han efter dettes mening burde være. Hos Kirsten Laurids' blev der vurderet og lagt beslag på 5 køer, 2 hopper og 2 skimlede føl, 38 læs hø samt 5 fag ladehus. De to hopper blev ført bort med det samme. Hos Peder Hansen og hans moder blev der foretaget udlæg for 60 rdlr. 37¹/₂ sk. Der vurderedes:

2 brune blissede heste, 6 år tilsammen	30 rdlr. 37 ¹ / ₂ sk.
2 røde hjelmmede køer	} hver 5 rdlr. 30 rdlr.
1 blod rød ko	
1 hvid blaa ko	
1 rød sprinkelet ko	
1 grå hjelmet kvie	

Ialt 60 rdlr. 37¹/₂ sk.

Det er disse vurderingsforretninger i august 1671, der bliver den direkte årsag til de indsendte klager, af hvilke det endda fremgår, at Nic. Tych yderligere hos Peder Hansen har anbragt to karle til aftærskning af det indbjærgede korn.

⁶⁵⁾ S. G. bundt 27.

Hans Schack afventer imidlertid ikke svaret på de to enkers henvendelse til kongen, men lader dem indstævne for Møgeltønder birketing, hvor han benytter Anders Thomsen fra Ballum som sættestemmer. Anders Thomsens dom af 26/6 1672 giver herskabet medhold i et og alt. De to enker skal betale den resterende hyre, og den i august 1671 foretagne vurderings- og udpantningsforretning skal stå ved magt.⁶⁶⁾ Instruksene til Nic. Tych er i overensstemmelse hermed. Kan han ikke få lejesummen ind, skal han »arrestere» de to enkers kreaturer på marken eller se at få betalingen ind på så god en måde, at det ikke bliver til skade for herskabet.⁶⁷⁾ De to enker giver dog ikke op af den grund. Heller ikke 1673 betaler de lejeafgiften og bliver igen indstævnet for Møgeltønder birketing. Birkefogeden Peder Jensen vil imidlertid ikke afsige dom vedrørende herskabets fordringer på de to enker og giver som begrundelse, at de har henvendt sig til kongen, men endnu ikke fået svar. 1674 er Kirsten Laurids' og Peter Hansen atter indstævnet for Møgeltønder birketing, og Nic. Tych meddeler her, at Peder Hansen for fremtiden hverken kan fæste eller leje faderens gård, medens Kirsten Laurids' kan forblive på gården mod at betale de resterende afgifter.⁶⁸⁾ Hvad der herefter er sket med Peder Hansen og hans moder, kan der ikke siges noget om. Kirsten fortsætter derimod kampen for sit hjem. Hun har af Hans Schack fået fastsat en sidste frist til fastelavn 1675, og har hun ikke til den tid betalt sin gæld til herskabet, vil hendes gård blive nedbrudt. Gælden bliver ikke betalt, og bygningerne bliver da nedbrudt med undtagelse af stuehuset. Endvidere bliver markerne frataget hende og beslået med fremmede kreaturer. Øjensynligt er dette ikke gået helt stille af, idet der i et tingsvidne⁶⁹⁾ gives en levende skilddring af, hvorledes Kirstens døtre morer sig med at jage de fremmede kreaturer bort fra deres marker og skræmme dem ned

⁶⁶⁾ S. G. Møgeltønder Tingbog 1672.

⁶⁷⁾ M. K. Brev fra Hans Schack til Nic. Tych 18/5 1672.

⁶⁸⁾ S. G. Møgeltønder Tingbog 11/3 1674.

⁶⁹⁾ M. K. Møgeltønder Birketing 1/7 1685.

i de store vandfyldte grøfter. Dette klager Nic Tych i hvert fald over. På denne måde har kvinderne ved Aaen og inspektøren på Schackenborg vel i et par år chikaneret hinanden. 1676 kommer der imidlertid en vending i sagen, idet Anders Nissen på dette tidspunkt får »Fæstesagen ved Aaen« knyttet sammen med sin proces mod herskabet og får sagerne ført frem for højesteret, men denne tør ikke tage stilling til selve hovedspørgsmålet, om der er arvefæste eller ej, og den afviser da fæstesagen — så vidt det kan ses med den begrundelse, at der var appelleret for sent. Anders Nissen kræver herefter i en række supplikationer gården udleveret, men han får intet ud af disse henvendelser. Imidlertid dør Kirsten, Laurids Jakobsens enke, og nu er det døtrenes tur til at opsøge herskabet med supplikationer for at få gården overdraget som fæste, men de møder som moderen kun afslag. De indsender da 1684 klage til kongen, og heri hedder det som i de andre skrivelser, at gården er arvefæste, at faderen selv har inddiget landet, og at det altså er deres. Det lykkedes dem virkelig at få sagen frem for højesteret. Under sagens forløb her svarer Nic. Tych på deres klager, at gården ikke er blevet inddiget i faderens tid, men har været det i 1000 år. Endvidere fremhæver Nic. Tych

noget der ikke har været nævnt før — at moderen til en begyndelse har været villig til at leje landet for de 60 rdlr., som herskabet forlangte — en meget lav sum i betragtning af, at andre var villige til at betale 150 rdlr., men at hun under påvirkning af Anders Nissen har ændret beslutning. Dommen falder 24. september 1685, og den afviser klagerne over Nic. Tych og herskabet. Lauridsdøtrenes rådgiver og sagfører under højesteretsprocessen — Mads Christensen, København — gør dem efter dommens afsigelse opmærksom på, at de herefter intet kan opnå ad rettens vej. Han råder dem derimod til at sende en ydmyg supplikation til grevinden. Hvilken rolle grevinden i det hele taget har spillet i denne sag er noget uklar. I følge jordebogen 1683⁷⁰⁾ har hun haft Laurids Jakobsens halve gård ved

⁷⁰⁾ S. G. Jordebøger.

Aaen i leje, men forundt den halve part deraf til hans børn. Meningen med supplikationsskrivelsen skulde da være den, at grevinden ved denne skulde bevæges til stadig at lade Laurids Jakobsens døtre nyde halvdelen af gården, og hermed forsvinder denne fæstesag ud i det dunkle.

**Anders Nissen Sagen.
Møgeltønder birks bønder foranstalter bondetog
til København 1672.**

»Fæstesagen ved Aaen« var enkelte bønders modstand mod inddragelse af deres fæstejord. I »Anders Nissen-sagen« er det samtlige Møgeltønder birkemænd, der drager til felts mod herskabet i anledning af dettes misligholdelse af kontrakten af 11/3 1661 og specielt i anledning af herskabets planer om genindførelse af avlingshoveriet.

Bøndernes ordfører og befuldmægtigede i denne store sag var birkeskriveren Anders Nissen. Han beboede en anselig gård i Kannikhus, der i 1674 bestod af ialt 12 fag stuehus og 25 fag stald og ladebygning, tilsammen vurderet til 259 rdlr. 2 mk.⁷¹⁾ Gårdens tilliggende var på 70 demat. Sin udnævnelse til birkeskriver fik Anders Nissen 24/3 1665, efter at han i tiden forud havde været skriverdreng hos inspektør Jørgen Mansfeldt på Møgeltønderhus. Da Hans Schack begynder på gennemførelsen af reformerne inden for godsstyrelsen på Møgeltønderhus, er Anders Nissen åbenbart ret hurtigt blevet klar med sig selv over, at han vilde tage bøndernes parti, idet han, der i sin egenskab af skriver havde adgang til godsarkivet, har benyttet sig heraf til at afskrive vigtige dokumenter, øjensynligt beregnet på den senere proces. Foråret 1672 henvendte bønderne sig med Anders Stockbroe som ordfører til Anders Nissen og anmodede ham om at være deres anfører og rådgiver i kampen

⁷¹⁾ Hvor intet andet er angivet, stammer oplysningerne fra Møgeltønder Kogsarkiv.

Anders Nissen klager dog over, at bygningerne er vurderet alt for lavt.

mod herskabet, der nu skal påbegyndes. Forinden aktionen påbegyndes, lader Anders Nissen bønderne underskrive et sakkaldt forbundsbrev, for at han kunde have sikkerhed for ikke at blive ladt i stikken, når der fra herskabets side fremkom modforanstaltninger, og for at det kunde ses, at det var en aktion, som hver enkelt fæster med sit navns underskrift var med til at støtte. At det var Anders Nissen magtpåliggende, at alle underskrev brevet, kan bl. a. ses af, at bønderne i Daler er blevet sammenkaldt til underskrivelse af brevet under trusel af en bøde på $\frac{1}{2}$ rdlr. til fællesskabets kasse.

Forbundsbrevet, der er dateret 30/3 1672, er et højtideligt dokument, en slags bondemanifest, hvori bøndernes rettigheder skarpt fremhæves.

Adskillige steder klinger toner, der kan minde om revolutionstionstidens lighedsprincipper igennem, som når det f. eks. hedder, at »Gud den høiste ikke lenger kand lide, at den ene Adams barn skal hafue så u-christelige magt ofuer anden oc komme det i stiiil og ved magten gøre det til ret, som af verdens begyndelse aldrig haver været.«

Efter en ret lang indledning holdt i abstrakte vendinger, følger den egentlige sammensværgelsesformular, der ikke lader noget tilbage at ønske med hensyn til tydelighed. Dersom bøndernes befuldmægtigede i sagen »fengslis, plagis, had til slaaes, af huus eller gaard fordrifues«, da skal bønderne hjælpe ham på alle mulige måder »oc om lifuet kunde treffes, da det i lige måde at defendere«, og der træffes forholdsregler overfor dem, der ikke vil være med eller falder fra. Hverken de eller deres arvinger kan vælges til sande- eller ottemænd eller andre tillidshverv; men de skal agtes som forræddere og forrædderes afkom.

Efter at bønderne har underskrevet forbundsbrevet, formulerer Anders Nissen og de øvrige anførere de forskellige klagepunkter. Hovedpunkterne i de forskellige supplikationer, der fremsendes til herskabet, er følgende:

- 1) Landgilden er forhøjet udover de i kontrakten af 11/3 1661 fastsatte takster.
- 2) Bønderne har intet vederlag fået for den skade, som det ferske vand har påført dem i 1663.
- 3) Bønderne har forrettet langt flere ægter, end de var forpligtede til efter kontrakten.
- 4) Frihedspengene er for enkelte gårde ansat højere end i kontrakten angivet.
- 5) Bønderne klager over, at Nic. Tych har udstedt ordre til dem om at opløje store stykker af slotmarken og Røjland.
- 6) Feltherren har ladet 100 demat land, som bønderne hidtil har haft i fæste, indgrave, uden at bønderne har fået erstatning herfor.
- 7) Hartkornsskatterne er uretfærdig fordelt.

Da kontrakten således efter bøndernes mening på de vigtigste punkter er blevet misligholdt af herskabet, føler bønderne sig nødsaget til af »haarde nød, armod og trang at opsiges kontrakten«. ⁷²⁾ De vil herefter levere landgilden in natura, og de vil ikke opløje de dele af slotmarken og Røjmark, som Nic. Tych har forlangt, og de giver som begrundelse, at en del af jorden ikke har været pløjet i 20—30 ar, en anden part ikke i mands minde, og at det er umuligt for dem at bearbejde jorden i foråret 1672, da der i hele birket ikke findes nogen plov, der kan anvendes. Den største del af jorden, der skal opbrydes, er nemlig bevokset med lyng og en del med »Vie og Huerlekamp, som det kaldes.« Bønderne beder derefter herskabet om et gunstigt svar på deres klager, så at de ikke skal se sig nødsaget til at fremføre deres klager andet steds.

På Møgeltønder birketing 3/4 1672 foreligger der svar fra Hans Schack på adskillige af de klagepunkter, bønderne havde fremført. Hans Schacks skrivelse er affattet på tysk, og bønderne forlanger omgående en dansk oversættelse udfærdiget, da de ikke kan forstå det tyske sprog. Hans Schack oplyser, at han allerede 1668, da han opholdt sig i Møgeltønder, har givet ordre til, at det omtalte land skulde opbrydes og tilsås. Med

⁷²⁾ I følge kontraktens ordlyd kan den kun opsiges af herskabet.

bensyn til opdyrkingen af heden ved Røj er han mådeholden og håber på at opnå en overenskomst, »damit dass land zu künfftiger saat gef gott bequehm sein möge.« Det indgravede land behøver bønderne ikke at nære ængstelse for, da de må bruge det, indtil der ydes dem vederlag andetsteds, »... und dürffet ihr euch keines weges darumb bekümmern, wo gedachte wiederlage herkommen soll, denn ich schon rath darzu wissen werde ...«. Nægter bønderne imidlertid at opfylde de krav, han stiller til dem, skal han nok finde midler til at tvinge dem, thi det han forlanger af dem, er ikke andet, end hvad der er almindeligt i hele riget, og ingen øvrighed pålægger sine undersætter flere pligter og ydelser, end de er i stand til at opfylde.

Bønderne var ikke tilfredse med dette svar, og de tager da den beslutning at henvende sig direkte til kongen, der på dette tidspunkt var på rejse i Slesvig. Den 14. april 1672 begiver de sig til Flensborg for der at overrække kongen deres klager. Hans Schack har imidlertid af Nic. Tych fået underretning om, hvad bønderne har i sinde, og da han nødigt vil have kongen blandet i disse stridigheder med bønderne på et tidspunkt, hvor han arbejder for at få sit gods Møgeltønderhus ophøjet til grevskab, sender han en skrivelse til Nic. Tych, hvori han søger at hale lidt i land, idet han beder ham meddele bønderne, at han på grund af kongens rejse ikke kan komme til stede i Møgeltønder, men så snart det er ham muligt, vil han komme til Møgeltønder og selv tale med undersåtterne. »... och i alle billige maader dennem behielpelig at vehre ...«. Nic. Tych modtager feltherrens brev samme dags aften, som bønderne er rejst af sted om morgenen, og straks den 15. april rejser han efter dem til Flensborg og lader dem læse Hans Schacks brev. Bønderne agter imidlertid nu at lade sagen gå sin gang og anser Hans Schacks nye forhandlingsvenlige tone for at være en forhalingsmanøvre.

Bønderne får ikke noget svar af kongen hverken i Flensborg eller Rendsborg, hvortil kongen senere var rejst hen. Nic.

Tych havde nemlig overværet bøndernes audiens og havde overfor kongen udtalt: »Gnedigster konning und herr; Ihr muss den leuten kein glauben geben, dene es ist nicht so.«

Bønderne holder sig nu i nogen tid afventende, og i denne tid sker der ikke store ting. På Møgeltønder ting fratages Anders Nissen 15/5 1672 tingbogen, da han lader sig bruge som bøndernes advokat.⁷³⁾ 22/5 1672 tilbyder bønderne at betale smørlandgilden til st. Hansdag og anden landgilde til st. Martindag. Bønderne ønsker nu igen at betale landgilden in natura, og årsagen hertil må — som det også hedder i en udateret supplikation til kongen — søges i de nedadgående priser, hvorved der var opstået et misforhold mellem kontraktens priser og det almindelige prisniveau.

Imidlertid er Anders Nissen ikke tilfreds med, at sagen stilles i bero, og han påtænker derfor at rejse til København for at rette en ny henvendelse til kongen. Men inden han og hans rejsekammerater kommer af sted, bliver de en tidlig morgenstund (24/5 1672) på Hans Schæcks befaling arresteret af Nic. Tych og hans ryttere. Bønderne har i en supplikation til kongen givet følgende beskrivelse af arrestationen af Anders Nissen, hans broder Karsten Nissen samt Hans Nissen: »Nicolas Tych och hans medfahrende rytter hafwer med magt indfalden i voris huusse, opslagit it skrin, och tog af en quindis lomme tuinde nogler, hvormed dj oplod tvende skrine, borttogh ald voris breffue och documenter som vi voris sag med skulle forsuare; tilmed bortførde trej personer udaf voris medtienere, som vj ej ved, huor dj er blefven henbragt.« De tre mand sendes til Fredericia, hvor amtmanden overtager ansvaret for dem. Af forskellige dokumenter ses, at de har været udsat for en temmelig hård behandling. Til en begyndelse er de anbragt hver for sig og må ikke komme i forbindelse med nogen, hverken mundtligt eller skriftligt. I juli forbarmer Nic. Tych sig dog over ».... der armen weiber. welcher hier steths

⁷³⁾ S. G. Møgeltønder Tingbog 15/5 1672.

umb mich herumb lauffen, und sich so kläglich mit weinen und heulen stellen, das es einen stein erbarmen möchte» og giver tilladelse til, at fangerne i Fredericia må modtage brev fra deres hustruer og skrive til dem igen. I begyndelsen af juli 1672 bliver den ene af de tre arrestanter, Hans Nissen, løsladt mod at underskrive en erklæring om, at han aldrig mere vil fordriste sig til at deltage i en lignende aktion mod herskabet. På den indstændigste opfordring af deres hustruer indvilliger de to arresterede brødre i at underskrive lignende erklæringer, og efter nogen tids ophold i arresten på Møgeltønderhus løslades de efter at have tilbragt ca. $\frac{1}{2}$ år ialt bag lås og slå.

Det, der mest har bidraget til, at Anders og Karsten Nissen har underskrevet erklæringer af denne art, ma sikkert søges deri, at de andre bønder, der i mellemtiden har foretaget et regulært bondetog til København, her er faldet til føje og har måttet afgive erklæringer om, at de ingen sinde mere vilde klage over deres øvrighed. Anders og Karsten Nissen har da indset det håbløse i, at de alene fortsatte aktionen overfor herskabet.

Som nævnt foretog bønderne fra Møgeltønder birk en rejse til København for der at fremføre deres klager for kongen, der jo ikke havde givet dem svar hverken i Flensborg eller i Rendsborg, og nu da de tre anførere var kastet i fængsel, har bønderne anset det for rigtigst, at de alle sammen eller i hvert fald alle, der blot havde en mulighed for at kunne komme hjemmefra, tog af sted til hovedstaden. Det var ca. 60 mand, der tog af sted, altså en anselig flok, der med datidens besværlige rejseforhold har begivet sig ud på den lange rejse. Da bønderne er ankommet til hovedstaden, henvender de sig straks til kongen og overrækker ham et nyt bønsskrift, men de får imidlertid ikke mere ud af denne henvendelse til kongen, end de havde fået i Flensborg og Rendsborg.

Allerede dagen efter ankomsten til København bliver tre mand, nemlig Lytt Hanssen, Jacob Atzersen og Hans Mamssen arresteret og anbragt på et skib i havnen. De øvrige bønder

sender da en supplikation til Gyldenløve. men dette fører kun til, at der foranstaltes en sand klapjagt på dem. Størsteparten af dem fanges og anbringes i Kastellet, hvor de kommer til at arbejde med skubkarren. De, der havde haft held til at skjule sig, søger hjem til Møgeltønder snarest muligt. De arresterede bønder sender en ny supplikation til kongen, dateret København 15/6 1672 og fremfører heri påny deres klager. Høstens tid nærmer sig, og de beder derfor i ydmyge vendinger kongen om, at han vil forbarme sig over dem og løslade dem fra Kastellet, hvor de nu må arbejde med skubkarrern »fra morgen och intil aftens ende.« Det er dog først ved Hans Schacks mellemkomst, de slipper ud fra Kastellet, og de må afgive højtideligt løfte om, at de i deres livstid ikke vilde fremføre klager mod deres øvrighed. For Hans Schack har hensynet til høsten naturligvis spillet en rolle, idet bønderne, når de ikke fik høsten indbjærget, ikke vilde være i stand til at betale deres skatter og afgifter.

I den nærmeste tid efter løsladelsen foretages der ikke fra herskabets side yderligere skridt mod bønderne. Måske har Hans Schack ønsket at dysse sagen i ro, idet han som nævnt i denne tid har arbejdet med planer om at få sit gods ophøjet til grevskab. Aaben kamp mod bønderne måtte derfor på dette tidspunkt være ham overordentlig ubejlig.

Da Anders Nissen efter løsladelsen fra arresten imidlertid ikke kan stille sit urolige hoved — som det hedder i en beretning — og da det af adskillige concepter kunde fornemmes, at han igen havde oprør i sinde, tager Hans Schack 1674 beslutning om at slå hårdt til over for Anders Nissen og bønderne. Han tager selv til Møgeltønder og lader Anders Nissen og de øvrige anførere stævne for Møgeltønder birketing for en »upartisk« dommer, nemlig Anders Thomsen fra Ballum, og for at understrege, at det nu er alvor fra hans side, har han ladet tinget besætte med ryttere. Den 26. august 1674 oprulles da hele sagen for Møgeltønder birketing. De forskellige dokumenter oplæses, og Hans Schacks befuldmægtigede Johan Borchefeldt

holder sin store anklagetale mod Anders Nissen og de øvrige hovedmænd, hvori de beskyldes for »stembling, sambling og rebellion.«

Johan Borchensfeldt tager bøndernes klager op punkt for punkt. Når det påstås, at landgilden er blevet forhøjet, er dette ikke rigtigt, eftersom kongen har tilstået Hans Schack landgilden efter Aabomål. Alligevel har Hans Schack været så nådig at gå ind på bøndernes krav om ydelse af landgilden efter Møgeltønder mål, og dermed bortfalder klagen; altså i virkeligheden en indrømmelse til bønderne.

At bønderne skulde have ret til godtgørelse for den skade, det ferske vand påførte dem i 1663, afviser Johan Borchensfeldt med den begrundelse, at havde de blot holdt deres sommerdiger tilbørlig i orden, havde de ingen skade lidt.

Ægterne i anledning af byggearbejdet på Møgeltønderhus er i overensstemmelse med kontrakten af 11/3 1661; men skulde de øvrige ægter og rejser gå ud over de i kontrakten foreskrevne, er herskabet villig til erstatning.

Det fjerde klagepunkt vedrører frihedspengenes størrelse, og Borchensfeldt fastslår, at det ikke er andet end ret og rimeligt, at de store gårde på 60, 70, 80 og over 100 demat betaler 20 rdlr., medens de små på 40 demat og deromkring kan nøjes med 10 rdlr.

Med hensyn til opbrydning af slotmarken og Røjmark kan der ikke gives bønderne indrømmelser.

Johan Borchensfeldt går derefter over til at omtale det indgravede land, og han fremsætter påstanden om, at det står herskabet frit for at tage et stykke jord fra bønderne og give dem vederlag herfor andetsteds. (»Det er i det gandsche kongerige brugelig och maneerligh«). Det fremgår af indlægget, at den indgravede jord endnu stadig er til rådighed for bønderne.

Hartkornsskatterne har Hans Schack overdraget sine betjente at opkræve efter kongelig ordrer og skattebreve og på en sådan måde, »att dend formuendes schulle dend arme til hielp giffue.«

Efter således at have gennemgået bøndernes klagepunkter vender han sig i kraftige vendinger mod bøndernes opsætsighed, »hvis lige før aldrig er hørdt, at undersaatte icke ville væhre øffrighed under giffuen, som haffuer vehret fra verdens begyndelse, huor ud offuer saadanne sammenkomster, forbindelser och stemplinger underdaner imod dieres øffrigheed icke allenniste imoed dend hellige schriffte er, men endocksaa voris love og stadtzrett art: 98.« Efter denne paragraf kræves Anders Nissen og hans broder Karsten Nissen dømt til at miste deres hånd og hals, samt have deres bolslod forbrudt. De øvrige anklagede skal miste deres fæste.

2. september 1674 afholdes nyt møde på Møgeltønder birke-ting, og Anders Nissen fremfører da til sit forsvar, at han ikke har været ophavsmand til bondeoprøret, men at han kun har været et redskab i de andre bønders hænder. Det er på deres opfordring og henstilling, han har udfærdiget forbundsbrevet. Dommeren, Anders Thomsen, følger i sin dom dog i et og alt Johan Borchensfeldts begrundelser, og Anders Nissen og hans broder Karsten, hvem man ligeledes pålægger en væsentlig andel i udfærdigelsen af forbundsbrevet, dømmes til at have deres hals og hånd forbrudt, samt til at miste deres fæstegård. De øvrige hovedmænd i sammensværgelsen dømmes fra deres fæste og fra deres bestillinger.

De andre bønder bliver gjort opmærksomme på, at også de vilde blive fradømt deres fæste, såfremt de ikke højtideligt tilkendegav, at de bitterlig fortrød oprøret mod feltherren. Bønderne henvender sig da til Hans Schacks familie og beder de enkelte familiemedlemmer lægge et godt ord ind for sig hos feltherren. Til denne sender de ligeledes en ydmyg supplikation, hvori de beder om tilgivelse for den grove forbrydelse, og om at han af nåde og uden penge vil lade dem beholde deres fæste. Bønderne er villige til at modtage erstatning for det indgravede land, hvor som helst det måtte behage herskabet at yde dette vederlag. Dog beder de om — nu da slotmarken bliver større — at Hans Schack ikke vil forhøje landhyren, men lade

dem forblive ved den gamle takst. Til slut anmoder de om, at herskabet, såfremt marskengene bliver sat under vand, vil anvisе dem et sted, hvor de kan drive deres kreaturer hen.

På Møgeltønder ting 9/9 1674 oplæses Hans Schacks pardoneringsbrev af samme dato. Alle de, der har underskrevet omtalte benådningsansøgning, får herskabets tilgivelse og får lov at beholde deres fæste, men så fremt de igen skulde forsøge sig med genstridighed, tages fæstet uden videre fra dem. Også Anders og Karsten Nissen bliver benådet, Anders Nissen dog først efter at have gennemgået adskillige kvaler. Straks efter dommen bliver han af rytterne ført i fængsel med magt til trods for, at der af Lauge Hansen (præsten) og Anders Thomsen blev afgivet løfte om kaution, og han forblev i Schackenborgs tyvehul i bolt og jern i 7 uger. Fra bønderne foreligger der en udateret benådningsansøgning til Nic. Tych, hvori de tilbyder at betale 300 rdlr., mod at Anders Nissens dødsdom ændres til landflygtighed. Nic. Tych går også ind på at benåde Anders Nissen; men mærkværdigvis lader han bønderne nøjes med at betale 200 rdlr. til et nyt orgel til Møgeltønder kirke.⁷⁴⁾ Men Anders Nissen selv får intet at vide om benådningen, før han står på selve retterstedet. Herom fortæller Hans Schack i en skrivelse, dat. 31/10 1674: »Als ist hirmit mein befehl, dasss mein verwalter Nicolaus Tych fordernsamst einen tagh zur execution ansetzen, des plaz dazu an das ohrt beym wehge, da Niels Schmitts 2 acker ligen, bereiten lassen, priester und der scharffrichter an die hand haben, und alle anstalt, als wan decoliret werden soll, machen lassen,, endlich aber in mein namen ihm das leben schencken, und nachdehmbе seine uhrfehde gelass, und das er geschworen sich also fort aus ihr königl: maytt: reiche und land — damit das fürstenthum Schleswig und Holstein mit gemeinet — zu begeben und nimmer wider darin zu kommen.« Skulde Anders Nissen ikke overholde denne bestemmelse og blive antruffet i grevskabet, må han atter vandre til

⁷⁴⁾ Noget Hans Schack også undrer sig over i et brev til Nic. Tych (dat. 31/10 1674).

retterstedet, og dommen skal fuldbyrdes. I en efterskrift meddeler Hans Schack, at Anders Nissens hustru og børn skal have ret til at nyde det, som de har krav på efter dommen og efter lands lov og ret; men hvad dette vil sige, gøres der ikke nærmere rede for. Af akterne fra vurderingen på Kannikhus fremgår det, at man ikke blot er nøjedes med beslaglæggelse af Anders Nissens ejendom, men endogså har beslaglagt moderens ejendele. Ydermere klager Anders Nissen senere over, at der er blevet antaget ubillige gældsposter (deriblandt restancer), og at hans ejendom er vurderet alt for lavt.

Anders Nissen er vel nok en tid draget i landflygtighed, men så snart feltherren er død 27/2 1676, hører vi, at han har slået sig ned i Aventoft — et par km syd for Møgeltønder på slesvigsk område —, og at han herfra genoptager sin sag mod herskabet. Han retter en henvendelse til kongen om at få sagen prøvet for højesteret, og det lykkes ham virkelig trods modstand fra Otto Didrik Schack at få sagen fremmet. Ganske vist får herskabet sagen udsat et stykke tid, men 28/4 1677 indstævnes den for højesteret. Anders Nissen står imidlertid denne gang ene, idet det er lykkedes herskabet på Schackenborg at skille bønderne og Anders Nissen ad. Muligvis har herskabet indtaget en mere imødekommende holdning overfor bønderne. Planerne om genindførelse af avlingshoveriet er blevet opgivet, hvad grunden så hertil end har været, og Hans Schacks store stald- og ladebygninger kom aldrig til at tjene det formål, de havde været bestemt til. Foruden O. D. Schack og de schackenborgske embedsmænd har Anders Nissen derfor også indstævnet bønderne og kræver af dem, at de skal holde ham skadesløs for de udgifter og ulemper, han har haft på deres vegne. Af embedsmændene er alle de, der på en eller anden måde har haft med sagen at gøre, indstævnet. Det er inspektøren Nic. Tych, birkefoged Anders Thomsens arvinger, birkefoged Peder Jensen, delefoged Niels Ollufsen og vurderingsmændene, der deltog i vurderingen af Anders Nissens bo.

Det vil ses, at også birkefoged Peder Jensen er indstævnet. Dette må imidlertid kun være en formsag, da Peder Jensen må siges at have været overordentlig venlig indstillet overfor Anders Nissen. Et sted siges således, at Peder Jensen og Anders Nissen er gode venner. Herskabet har også hele tiden haft på fornemmelsen, at det ikke har kunnet stole på Peder Jensen. I 1674 indsættes Anders Thomsen fra Ballum derfor som sættemdommer. I et par breve fra O. D. Schack 1677 kommer den manglende tillid til birkefogden klart frem. I en skrivelse til Møgeltønder birketing dateret 23/5 1677, fra O. D. Schack, er denne i høj grad utilfreds med, at Peder Jensen mundtligt har givet tilladelse til, at Anders Nissen fik adgang til Møgeltønder birketing med sine skrifter og dokumenter, som Peder Jensen uden kald og varsel til O. D. Schack havde ladet læse, påskrive og indføre i tingbogen. Dette har birkefogeden tilladt sig til trods for, at han selv har været med til som vidne at underskrive Anders Nissens rømningsbrev, og han »... burde derfor at være sagens beschaffenhed best bekiendt, huilchet med mere ieg vil hafue til vidre paatalning forbeholden, saa som de vaar ubilligt, at en partische birchefoget skulle sidde paa dommerens sted. Saa forordnis her med till sætterfoget paa Møgeltønder bircheting Anders Lauridsen sandemand at betienne saa længe i Peder Jensens sted, indtil jeg denne sag ved landslov og rett med bemelte Peder Jensen udført haaffr«

I et andet udateret brev omtales Peder Jensen af O. D. Schack som den, der har været hovedmanden til, at Anders Nissen har genoptaget sagen, og det meddeles, at han er rejst til København, men det er greven ukendt, hvad han der agter at gøre; dog skulde han have i sinde at beskæftige sig med sagen, beder O. D. Schack om, at myndighederne ingen hensyn vil tage hertil, men lade sagen hvile, indtil han selv kommer derover. Det synes heraf ganske klart at fremgå, at ikke blot birkeskriveren Anders Nissen, men også birkedommeren Peder Jensen har været med i aktionen mod herskabet, om end på en mere indirekte måde.

I adskillige henvendelser til kongen og høje embedsmænd søger O. D. Schack at få sagen udsat, indtil han selv kan give møde i København, da han på grund af sagens vigtighed ikke ønsker at lade sig repræsentere ved fuldmægtig. Hvad der i øvrigt ellers sker i sagen indtil domsafsigelsen, er noget uklart. Så meget kan dog siges, at der 1/9 1677 er udgået befaling fra kongen angående nedsættelse af en kommission, bestående af Chr. Scheel, Rasmus Winding, Otto Powisch og B. Bartolinus til undersøgelse af sagen. Kommissionens indstilling til kongen er bevaret. Det hedder bl. a. heri, at birkedommeren (Anders Thomsen) ikke har kunnet dømme Anders Nissen fra liv og gods i 1674, men skulde have henvist sagen til sin overdommer. Anders Nissen har skrevet forbundsbrevet på opfordring af de andre bønder, der alle kunde læse og skrive og altså selv har kunnet skaffe sig underretning om indholdet af forbundsbrevet. Formålet med dette har været at sikre sig de gamle privilegier, hvilket er fuldt ud lovligt, men fremgangsmaaden ikke så lovlig, som den burde være. Der findes mange ubetænksomheder i brevet, som bønderne måtte stå til rette for »... med mindre det deris uforstand och uforfarenhed udj slige sager kand tilregnis ...«. Om bønderne har haft grund til at rejse klagerne, kan kommissionen ikke uden videre svare på, da ikke alle oplysninger kan fremskaffes. Sagen vil bedst kunne afgøres på åstedet, hvor de særlige forhold i Møgeltønder birk bl. a. bøndernes ejendomsret til bygninger, veje og diger kan tages op til undersøgelse. Denne kommissionsberetning er udateret, men et par af indlæggene for kommissionen — såvel fra Anders Nissens som fra Hans Schacks side — er dateret i september 1677. Det, der for bønderne måtte være hovedsagen, — nemlig herskabets nyordning på Schackenborg — turde kommissionen på grund af manglende materiale ikke afsige nogen kendelse i. Den dom, der overgik Anders Nissen i 1674, anses for at være alt for streng, og i højesteretsdommen, der falder 16. september 1678 — altså et helt år efter kommissionens arbejde — omstødes derfor også birketingsdommen. Højesterets-

domme lyder: »Endog Anders Nissen udi it schriffit sig høyligen imod hans kongel. mayt: hafueur forgrebet, saa hafuer dog høyst bemeldte hans kongl. mayt: allernaadigst effterlat hannem den straf, hand derved kunde hafue fortient udi allernaadigste henseende til den arrest, hand en tid lang udi verrit hafuer. Mens som bemeldte Anders Nissen sig imod afgangne feltherren, grefue hr. Hans Schack forseet hafuer, idet hand it forbundsschriffit imod hannem conciperit oc schrefuet hafuer, da bør hand forneffnte Anders Nissen derfor her for den høyste ret at giøre sal: feldtherrens søn, herr Ottho Diderich Schack grefue til Schackenborg, ridder oc stiftbefalingsmand ofuer Riber stift, offentlig afbedelse oc sig derhos tilbørligen at reversere, det hand sig aldrig herefter udi det grefschab Schackenborg schal lade finde.« Anders Nissen forvises ganske vist fra grevskabet Schackenborg, men dette betyder ikke så meget for ham, idet han tager fast bopæl i Aventoft, et par km syd for Møgeltønder, og herfra søger han nu i de kommende år at få herskabet til at tilbagegive ham sin $\frac{2}{3}$ gård i Kannikhus, ligesom han stadig arbejder for en tilbagegivelse af de to gårde ved Aaen, og det er ikke blide ord, der i den anledning anvendes om ham af Nic. Tych og O. D. Schack. Nic. Tych omtaler ham således som »Teufelshund«, og O. D. Schack håber snart at se ham hængt i galgen. Det, det gælder om for herskabet, er at forhindre, at Anders Nissen på et nyt grundlag igen skulde få sagen frem for højesteret, og at hindre at han igen skulde rejse hænderne i Møgeltønder birk til oprør. Den 26/3 1679 lader herskabet højesteretsdommen oplæse på birketinget, og samtidig advarer delefogden Niels Ollufsen samtlige birkemænd mod at have noget med Anders Nissen at gøre. Ingen må huse ham, og han skal anholdes, så snart han antræffes inden for grevskabet.

Den 8/7 1680 beder Anders Nissen kongen om, at der må blive nedsat en kommission på åstedet til afgørelse af de forskellige stridsspørgsmål på Schackenborg, men de arkivalske kilder i Møgeltønder melder intet, om en sådan kommission er blevet nedsat.

Slutning.

Af de tre refererede processer er »Anders Nissen-sagen« langt den betydeligste og også den farligste for Hans Schack, idet der her ikke var tale om enkeltmands aktion, men det var et helt birk med birkeskriveren som anfører og birkefogden som sympathiserende tilskuer, der drog til felts mod herskabet. Det spørgsmål, der var rejst under »Fæstesagen ved Aaen«, nemlig om der var arvefæste eller ej, turde højesteret ikke tage stilling til, og på dette punkt blev det da herskabets opfattelse, der sejrede, idet man fastholdt, at der var livsfæste, og at det stod herskabet frit for ved en fæsters død at overdrage fæstet til hvem man ønskede eller, som det skete i »Fæstesagen ved Aaen«, helt at inddrage fæstet. I tiden efter Hans Schack var der formelt livsfæste på Schackenborg indtil 1770, reelt var der dog — som det fremgår af fæste- og skifteprotokoller — arvefæste.⁷⁵⁾

I Anders Nissen processen er herskabets sejr ikke så overbevisende, som den ved første øjekast kunde synes at være. Ganske vist får man Anders Nissen og de øvrige anførere dømt, men på den anden side lykkes det jo i virkeligheden bønderne at få herskabet til at gå ind på de væsentligste af de stillede krav. Landgilden skal betales efter Møgeltønder mål, således som det er fastsat i kontrakten, og avlingshoveriet lykkes det ikke Hans Schack og hans efterfølgere at få genindført.

Når kontrakten af 11/3 1661 er blevet en mærkepæl i den vestslesvigske landbrugshistorie, må det dog tages i betragtning, at det ikke fra Hans Schacks side har været hensigten, at den skulde være det sidste ord med hensyn til bøndernes hovarbejde, således som det også er fremgået af det foregående, og man må i hvert fald ikke tillægge ham reformatoriske planer i bondevenlig retning. Den tankegang lå ham fjernt. For

⁷⁵⁾ S. G. Som kuriosum kan anføres, at i Ballum birk overtager svigersønnen som regel gården. Aarsagen hertil må man sikkert søge deri, at sønnerne i en ung alder er stukket til søs, hvor der var flere penge at tjene.

ham var det ledende synspunkt at gøre sig godset så nyttigt som muligt d. v. s. at få størst muligt økonomisk udbytte af sit erhvervede gods uden smålig hensyntagen til, om han muligvis herved kom til at træde bøndernes ret for nær, og ud fra dette synspunkt må det siges, at han har været en dygtig gods-administrator.⁷⁶⁾

Det var en nødvendighed for Hans Schack på grund af avlsbygningernes ødelæggelse at få slotmarken udlejet, men derfor bliver kontrakten ikke mindre betydningsfuld, og man kan roligt sige, at den får betydning for hele Vestslesvig, idet den kommer til at danne forbillede for lignende overenskomster. På Kogsbøl og Søndergårde afløstes hoveriet 1722 med en årlig afgift på 300 rdlr., der må betales af 30½ plov d. v. s. ca. 10 rdlr. pr. plov eller noget mindre end på Schackenborg, idet en plov gennemsnitlig ansættes til 10 td hartkorn.⁷⁷⁾ På Trøjborg overtog bønderne størsteparten af hovmarken og frigjorde sig således for det værste hoveri.⁷⁸⁾

Det var to hårde halse, der var blevet sat op mod hinanden -- på den ene side Danmarks riges feltherre og på den anden den vestslesvigske bonde. Som officer krævede Hans Schack ubetinget lydighed fra sine undergivnes side, og han var ikke blødsøden med hensyn til valget af midler for at skaffe ro på sit gods. Men bønderne var nu også nogle stridige krabater, stejlt holdende på, hvad de mente, der var deres ret. Næppe er de blevet tvunget til ro og har underskrevet højtidelige erklæringer om aldrig mere at klage over herskabet, før de indsender nye supplikationer og klageskrivelser angående overgreb. Den ildhu og angrebsånd, hvormed bønderne går til kamp, træffes også i den store proces, der går under navnet »lagieprocessen« (1720—25). Også denne proces føres, efter at der først har været ført lange kommissionsforhandlinger på Schacken-

⁷⁶⁾ jfr. Caroline Andersen: Anf. arb. pag. 102.

⁷⁷⁾ Caspari: Ausführliche cameralistische ökonomische Beschreibung des Amtes Tondern 1790 pag. 147 ff.

⁷⁸⁾ Mejborg: Anf. Arb. pag. 211.

borg, frem for højesteret, og det fremgår af akterne, at bønderne så langt fra har følt sig som en underkuet stand, eftersom de endog under sagens forløb tiltager sig den frihed at løsgive nogle fanger, der blev ført bort under militær eskorte.⁷⁹⁾

Kontrakten af 11/3 1661.⁸⁰⁾

Efttersom hans kongl: maytt: thill Danmarch och Norge: allis woris naadigste herre og koning, den høyedle og velbohrne herre, herr Hans Schack høyest bemelte kongl: mayestættis raad, rigens feldt-herre, krigspræsidenten, assessor i udi collegio status och obristen til hest och foeds, hans lifftiid, saa vell som hans excellencis høyelschelige frue, fru Anna Schacken, och deris kiere søn Otte Diederich Schacken, deris lifftiid med Møgeltønder lehn saauel som med en deel goedz, som nu fra Ribarhus lehn och til Møgeltønder er underlagt, med ald sin tilbehørige pertinentier aff alle aarlige visse och uvisse indkomster, sambt ægt och arbeid effter mehr høvstbemelte kongl: mayt: forlehningsbreff och nyeligen aff herrer commissarier welb: Laurids Powisch, obristen, och welb: Laurids Belav, landzdommer deris offuerleverede jordebogs och forretningis videre formelding, ere med forlehnet, huor til hans excell: med hans høyadelige frue och elschelig søn, wi megenn lyk og velsignelse öndscher. Och eftersom formedelst attschillige aarsagers schyld wi undersatter och samptlige indvohnere udi Møgeltønder birch haffuer underdanigst af voris høygunstige herr lehnsmand werit begierende, at wi for den aarlig schyldige egte och arbeide maatte forschaaenis och i ded sted frihedspenge giffue, da haffuer hans høyadelig excellence woris høygunstige herr lehnsmand iche alleniste voris begiering naadigst samtöcht, mens end och saa Møgeltønder slottis houffland for en visse affgiffit aarlig at nyede och bruge oss beuilligedt, saa uel som for voris boelle och kodde udi Møgeltønder birch 1/3: undtagen dennem som nu special benaadning haffuer at fremvisse; / som vi innatura effter jordbogens formelding er schyldig at yde, effter unterschreffuene for accorderede taxt, penge at giffue.

1) Och for det første, at vi samptlige indbøggere udi Møgeltønder birch må nyde, alt Møgeltønderhouses houffland undtagen raugseden, som nu findis udi jorden, med nogle fenner, nemlig Geesteng 30 demet, Goesneb 17 demet, den fenne ved Anne Boes, som hopperne pleyer at gaa udi, ungefehr 18 demet. Forskreffne rougland schall dette aar aff os til hans excell: beste indhøstis, och dereffter i de andre aaringer landet att følge os med det andet. Item forskreffne Geesteng schall vi och saa aarligen auffle och til hans beste forsuarti-

⁷⁹⁾ Akterne til »lagieprocessen« findes dels i S. G., dels i M. K.

⁸⁰⁾ Original i S. G., flere afskrifter i M. K.

gen indhøste. Item schall vi lade otte køher med nogle suin, faar og gies hos voris eget udi marchen greisse. For huilchet forskreffne houffland vi haffuer samptligen udloffuet aarligen, saa lenge vi samme march nyeder itt thusinde rixdaller ufeilbahrligen till St. Mortensdag at erlegge thill høybemelte hans excell: fuldmegtige udi Møgeltønder, huilchet vi samptligen en for alle och alle for en schadisløss at erlegge os forpligter udi alle maader att efterkomme.

2) For voris aarligen schyld och landgilde schall vi udi rede penge aarligen giffue, nemlig effter Møgeltønder maall.

en tønde roug och meel	a thou rdlr.
en ørte biug	thou rdlr.
en tønde ared ⁸¹⁾	en rixd.
en suin	thou rixd.
en tønde smør	atten rixd.
en tønde honning	tholff rixdr.
enn tønde Friissalt	24 sk. lübsch
en lamb	16 sk. lübsch
en gaas	12 sk. lübsch
en hønne	3 sk. lübsch
en foernød	en rixdr.

Landgildepengene effter aarlig seeduane at yde, aff huilche forskreffne species maa hans excell: aarligen fri haffue forbeholden at nyde deraff in natura effter forskreffne pries, huilket hannem befaller, och forskreffne penge loffuer vi udi lige maader uden ophold och far-sømmelse en huer for sig til St. Mortensdag at contentere her udi Møgeltønder til bemelte hans excell: fuldmegtige. Huis ellers voris forige seeduanlige ildingschyld och brendsell belanger her foruden tilbørligen udi Møgelthønder aarligen indlevere och yde. Item de extraordinari kongl: lands: contributioner, som udi Judland bliffuer paa-budenn effter advenant, uveigerlich at erlegge och effter kongl. mandat contentere.

3) For voris pligt, echter och houffarbeid haffuer voris høygunstige herr lehnsmand naadigst tillatt oss dette første aar, nemlig fra Philippi Jacobi 1661 til aarsdagen 1662, af hver helgaard at giffue otte rixdr., och huer koddener 2 rdlr. Derefter fra Philippi Jacobi dag 1662 af hver gaard aarligen at give frihedszpenge thi rixdr. och huer koddener 2 rixdr. de formuendis koddener at hielpe och undsette de fatige och arme, effter rettmessige liquidering /: undtagen dennem som nu special benaadning derpaa haffuer: / huilche penge til ambtschriffuieren udi Møgeltønder aarligen om St. Mortensdag en huer for sig u-feilbahrligen at erlegge, och der foruden aff huer helgaard en reise med heste och wogen paa sex eller siuf mille, och huer koddener itt lob aarligen att give. Och huis vi af forskreffne reisser udi itt

⁸¹⁾ havre.

baar iche fuldføre dennem, da udi ded nest følgende aar att afflegge, och huis vi udi itt aar merre end en rejsse giører, da saa mange udi ded andet igien at korte, och der hoss aarligen at holde voris dilge och damme, weye och stie med broerne ved magt, saa vell slot- tens graffue at holde ved lige, och naar paa slottet bliffuer bøgget, den fornøden arbeid at forrette. Och haffuer forskreffne poster sin an- fang at tage førstkommendis Philippi Jacobi, och siden fremdielis aarligen saalenge voris velbemelte gunstige herr lehusmand och hans arffuinger ded vill haffue holden, och iche vi at maa opsige, naar vi wil, huis ellers hans kongl: maytts: høyheder och rettigheder udi Mø- geltønder birch och lehn foruden disse forskreffne poster sig belanger, aldels uforkrenchet och voris øffrighed forbeholden. Till vitterlig- hed under voris egen hender och boemerche.

Giffuen udi Møgeltønder den 11. martij 1661.

Toghal.	Møgeltunder bye	Bynderby
Jens Andersen	Peder Jensen	Gremme Hanssen
Anders Lauritzen	Lauritz Persen	
Peter Jørgensen		Hans Persen
Niels Hanssen	Anders Peersen	Mam Andersen
Anders Jensen		Nilss Ollssen
	Hans Keelsen	Niss Hanssen
Pop Lyttsen	Lytt Hanssen	Hanss Nissen
Peder Jensen	Peder Nissen	
	Hans Hanssen	
	Daler sogn	
Kersten Nielsen	Jacob Adtzerssen	Nilss Truelssen
Nils Kerstenssen	Nilss Krag	
Nis Pedersen Krag	Hans Jenssen	
Bo Hanssen	Hans Frandzen	Jørgen Jepsen
Knud Jenssen	Bho Jepsen	
	Suenn Petersen	

På en afskrift fra den såkaldte »lagieprocess«, 1720 ff. findes føl- gende påtegning, der ikke findes på originalen:

At dette ovenskrevene er en rigtig copie lige lydende med origina- len og af mig, min frue og søn fast og ubrødelig holdis skall, bliver hermed bekræftet og tilsiger derfor, at om dend uformodentlig vand- flod skulde indtrengre og forårsage meere skaade, som denne giort haver, da skall lands indvaanere for hver demath to rixder kortis og got giøres, og dersom nogen findtl: indfald udi landet skulde kom- me, hvorover de kunde tage skade, skall sligt dennem lige ved an- dre kongl: mayt: underdaaner efter advenant gotgiøres, og paa det de ej skall have at klage over græsning for fæe, faar og deslige, som

alleeniste skall gaae hos deris allmindelig hiord, saa skall samme bestaae udi en ring nummer. Till vitterlighed under min egen haand.

Møgeltønder, den 11. Marti anno 1661.

Hans Schack.
